

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત

યોગ વિવેક બત્રીશી

એક પરિશીલન

: સંકલન :

પૂ.આ.ભ.શ્રી.વિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂ.મ.

: પ્રકાશક :

શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન જેન રીલિજિયસ ટ્રસ્ટ

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્વ્યશોવિજયજી મહારાજ-
વિરચિત 'દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા' પ્રકરણાન્તર્ગત

યોગવિવેક બત્રીશી-એક પરિશીલન

૧૯

: પરિશીલન :

પૂ. પરમશાસનપ્રભાવક પૂજ્યપાદ સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. રામચન્દ્રસૂ. ~~મહારાજ~~
પટ્ટાલંકાર પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. મુક્તિચન્દ્રસૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન
પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. અમરગુપ્તસૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન
પૂ. આ. ભ. શ્રી. વિ. ચન્દ્રગુપ્તસૂ. મ.

શ્રી અનેકાર્ત્તે પ્રકાશિતે જૈન રીતીબદ્ધ દ્રષ્ટ

: આર્થિક સહકાર :

એક સદ્ગૃહસ્થ

શાન્તિનગર : મુંબઈ-વાલકેશ્વર

યોગવિવેક બત્રીશી-એક પરિશીલન - ૧૯

આવૃત્તિ - પ્રથમ : પ્રકાશન : વિ. સં. ૨૦૫૯
નકલ - ૧૦૦૦ શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન- જૈન રીલીજીયસ ટ્રસ્ટ

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શા. સૂર્યકાન્ત ચતુરલાલ
મુ. પો. મુરબાડ (જિ. ઠાણે)

રજનીકાંત એફ. વોરા
૬૫૫, સાચાપીર સ્ટ્રીટ,
પુણે કંપ્પ, પુણે - ૪૧૧૦૦૧.

મુકુંદભાઈ આર. શાહ
પ, નવરત્ન ફ્લેટ્સ
નવા વિકાસગૃહ માર્ગ
પાલડી- અમદાવાદ-૭

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી
પ્રેમવર્ધક ફ્લેટ્સ
નવા વિકાસગૃહ માર્ગ-પાલડી
અમદાવાદ- ૩૮૦૦૦૭

જતીનભાઈ હેમચંદ શાહ

‘કોમલ’ છાપરીયાશેરી : મહીધરપુરા
સુરત - ૩૯૫૦૦૩

: આર્થિક સહકાર :

એક સદ્ગૃહસ્થ

શાન્તિનગર : મુંબઈ-વાલકેશ્વર

મુદ્રણ વ્યવસ્થા :

કુમાર

૨૦૩, કેન્ટ ટાવર, ટી. પી. એસ. રોડ નં. ૫૧,
બોરીવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૯૨.

ફોન : ૩૧૦૭૮૫૪૦

પરિશીલનની પૂર્વે...

અનન્તોપકારી દેવાધિદેવ શ્રી વીતરાગપરમાત્માના પરમતારક શાસનની એ વિશેષતા છે કે જે, મોક્ષની સાથે આપણા આત્માનો યોગ કરાવી આપે છે. આ પરમતારક શાસનને છોડીને બીજો કોઈ જ યોગ નથી.

આજ સુધી યોગનું નિરૂપણ માત્ર જૈનદર્શને જ કર્યું છે અને બીજાં દર્શનોએ એ કર્યું નથી એવું નથી. પરન્તુ બીજા દર્શનકારોએ કરેલા યોગનિરૂપણમાં અને શ્રી જૈનશાસને કરેલા એ નિરૂપણમાં ઘણું મોટું અન્તર છે. એ સમજાવવા માટે ગ્રન્થકારપરમર્ષિઓએ અનેક રીતે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ યોગનું સ્વરૂપ તે તે ગ્રન્થોથી વર્ણવ્યું છે. એના અધ્યયનાદિ દ્વારા મુમુક્ષુ આત્માઓ યોગના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સારી રીતે સમજી શકે છે.

આ ‘યોગવિવેક’ બત્રીશીમાં સામાન્ય રીતે ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ : આ ત્રણ યોગનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ ગ્રન્થના આધારે વર્ણન કરતી વખતે શરૂઆતમાં જ ગ્રન્થકારશ્રીએ ઈચ્છાયોગના વિષયમાં ખૂબ જ મહત્ત્વની વાત કરી છે.

‘નિર્વ્યાજં યો વિધીયતે’ આ પ્રમાણે જણાવીને યોગની સાધના માટેની અનિવાર્ય યોગ્યતા જણાવી છે. ગમે તેટલા આપણે બુદ્ધિશાળી હોઈએ અને અસાધારણ આપણી પ્રતિભા હોય, તોય ઈચ્છાયોગના પ્રસંગે પણ ધર્મની પ્રવૃત્તિ નિષ્કપટભાવે જ કરવાની છે. અન્યથા ઈચ્છાયોગની પણ પ્રાપ્તિ શક્ય નહીં બને.

સામાન્ય રીતે ઈચ્છાના અભાવને છુપાવવા માટે શક્તિના અભાવને આગળ કરીને માયા કરવાની શરૂઆત થતી હોય છે. કામ કરવું ન હોય ત્યારે ‘ઈચ્છા નથી’ એમ કહેવાના બદલે ‘શક્તિ નથી’ એમ કહીને આરંભેલી માયા આત્માને ઈચ્છાયોગથી પણ દૂર રાખે છે. દરેક યોગની યોગ્યતા નિર્વ્યાજતાસ્વરૂપ છે. આ બત્રીશીના પ્રથમ શ્લોકથી એ સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું છે કે વ્યાજ(માયા) સાથે કરાયેલ ધર્મ યોગાભાસસ્વરૂપ છે.

ઈચ્છાયોગનું સ્વરૂપ વર્ણવીને ચોથા શ્લોકથી શાસ્ત્ર-યોગનું વર્ણન કર્યું છે. એનું મુખ્ય બીજ અપ્રમત્તતા છે. વિકથાદિ પ્રમાદના પરિહાર વિના શાસ્ત્રયોગની આરાધના શક્ય નથી. પાંચમા શ્લોકથી

સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં પ્રાતિભજ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું છે. ઋતમ્ભરાપ્રજ્ઞાદિ સ્વરૂપે અન્ય દર્શનકારોએ સ્વીકારેલ પ્રાતિભજ્ઞાનથી સામર્થ્યયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મસન્ન્યાસ અને યોગસન્ન્યાસ ભેદથી સામર્થ્યયોગ બે પ્રકારનો છે. તાત્ત્વિક અને અતાત્ત્વિક સ્વરૂપે બે પ્રકારનો ધર્મસન્ન્યાસયોગ છે, જે; અનુક્રમે ક્ષપકશ્રેણીમાં અને પ્રવ્રજ્યાકાળમાં હોય છે... ઈત્યાદિનું નિરૂપણ કરીને યોગમાત્રના તાત્ત્વિક અને અતાત્ત્વિક ભેદનું નિરૂપણ કર્યું છે. કોઈ પણ નયની અપેક્ષાએ આત્માને મોક્ષની સાથે જોડી આપે છે તે તાત્ત્વિક યોગ છે અને જે તેવા પ્રકારના ફળને પ્રાપ્ત કરાવતો નથી, પરંતુ યોગને ઉચિતવેષાદિના કારણે યોગ જેવો જણાય છે તે અતાત્ત્વિક યોગ છે.

વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ અનુક્રમે અપુનર્બન્ધકાદિ આત્માને અને ચારિત્રવન્ત આત્માને તાત્ત્વિક યોગ હોય છે. તેમ જ અતાત્ત્વિક યોગ સકૃદ્બન્ધકાદિ જીવોને હોય છે. તાત્ત્વિક અને અતાત્ત્વિક ભેદથી જેમ યોગના બે પ્રકાર છે તેમ સાનુબન્ધ-

નિરનુબંધ અને સાશ્રવ - અનાશ્રવ ભેદથી પણ યોગના બે પ્રકાર છે, જેનું સ્વરૂપ સત્તરમા અને અઠારમા શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે. ત્યારબાદ યોગના અધિકારી તરીકે યોગી જનોના પ્રકારોનું વર્ણન કરાયું છે. કુલયોગી, ગોત્રયોગી, પ્રવૃત્તચક્રયોગી અને નિષ્પન્નયોગી-આ ચાર પ્રકારના યોગી જનોનું વર્ણન અહીં સ્પષ્ટપણે કર્યું છે. એ પ્રસંગે ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિ : આ ચાર પ્રકારના યોગને આશ્રયીને અહિંસા, સત્ય વગેરે યમોનું સ્વરૂપ પણ વર્ણવ્યું છે.

અન્તે અવગ્ચકયોગત્રયનું વર્ણન કરી આ બત્રીશી પૂર્ણ કરી છે. ‘યોગબિન્દુ’ અને ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’માંના કેટલાક પદાર્થોને લઈને રચાયેલી આ બત્રીશીના અધ્યયનથી યોગવિવેકના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા દ્વારા તેને પ્રાપ્ત કરી આપણે સૌ પરમાનંદના પાત્ર બની રહીએ એ જ એકની એક સદા માટેની શુભાભિલાષા....

આ.વિ. ચન્દ્રગુપ્તસૂરિ

અથ પ્રારમ્ભ્યતે યોગવિવેકદ્વાત્રિંશિકા ।

અધ્યાત્માદિ યોગના પ્રકારોને વર્ણવીને તેના અવાન્તર લેદોને જણાવવા દ્વારા યોગનો વિવેક(પૃથક્તા) જણાવાય છે—

इच्छां शास्त्रं च सामर्थ्यमाश्रित्य त्रिविधोऽप्ययम् ।

गीयते योगशास्त्रज्ञैर्निर्व्याजं यो विधीयते ॥૧૧-૧॥

“યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ ઈચ્છા, શાસ્ત્ર અને સામર્થ્યને આશ્રયીને ત્રણ પ્રકારનો યોગ વર્ણવ્યો છે, જે નિષ્કપટભાવે વિહિત છે.”-આ પ્રમાણે પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે આ પૂર્વે અઢારમી બત્રીશીથી અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના યોગનું વર્ણન કર્યું છે. આ બત્રીશીથી યોગના બીજા લેદોનું નિરૂપણ કરાય છે. બીજી રીતે યોગના અનેક લેદોનું એ રીતે વર્ણન કરવાથી યોગનું વિવિક્ત જ્ઞાન થાય છે. અસંકીર્ણ સ્વરૂપે તેનું જ્ઞાન થવાથી યોગનું સુસ્પષ્ટજ્ઞાન થાય છે.

યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ ઈચ્છા, શાસ્ત્ર અને સામર્થ્યને આશ્રયીને ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ : આ ત્રણ યોગ વર્ણવ્યા છે. માત્ર શરત એટલી જ છે કે તે નિષ્કપટભાવે આરાધાય. કપટભાવે જો યોગનું વિધાન (આચરણ) કરવામાં આવે તો તે યોગાભાસસ્વરૂપ હોવાથી તેની ગણના જ થતી નથી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મોક્ષસાધક અસંખ્ય યોગના પ્રકારોને ઈચ્છાયોગાદિ ત્રણ પ્રકારમાં સમાવીને યોગશાસ્ત્રના

શ્રી વીતરાગપરમાત્માના શાસનમાં સામાન્ય રીતે ઋજુ અને જડ; ઋજુ અને પ્રાણ તેમ જ વક્ષ અને જડ : એમ ત્રણ પ્રકારના જીવો છે. તેમાં વક્ષ જીવોને ધર્મારાધના દુષ્કર છે. કારણ કે માયાની અધિકતાથી એવા જીવો ધર્મની આરાધના સરળતાથી કરી શકતા નથી. પગમાં શલ્ય હોય તો માર્ગગમન કેટલું દુષ્કર બને છે-એનો આપણને પૂરતો અનુભવ છે. પરંતુ મોક્ષની સાધનામાં માયાનું શલ્ય હોય તો શું થાય એનો વિચાર પણ આપણે કર્યો છે કે કેમ : એનો જવાબ આપવાનું પણ આપણા માટે દુષ્કર છે. કઈકેટલી ય જાતિની માયા છે. ‘કરવું નથી’ એના બદલે ‘થતું નથી’ - આવા અધ્યવસાયથી માયાની શરૂઆત થાય છે. એ પ્રગટ ન થાય અને સર્વદા પ્રચ્છન્ન બની રહે એ માટે અનવરતપણે આપણને માયાનો આશ્રય કરવો પડે છે. આ બત્રીશીના પ્રારંભમાં જ નિર્વાજં યો વિધીયતે કહીને ખૂબ જ માર્મિક રીતે યોગના અર્થીઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. અત્યાર સુધી યોગને યોગાભાસ બનાવીને આરાધ્યો હોવાથી મોક્ષસાધક યોગની પ્રાપ્તિ આપણને થઈ નહીં. યોગને યોગાભાસ બનાવવામાં જો કોઈ મુખ્ય કારણ હોય તો તે માયા-કપટને છોડીને બીજું

કોઈ જ નથી. યોગના આરંભકાળથી જ મુમુક્ષુ આત્માઓએ
માયાના પરિહાર માટે પ્રયત્નપૂર્વક ધ્યાન આપવું જોઈએ.
અન્યથા યોગના આરંભમાં જ યોગાભાસનો આરંભ થશે.

॥૧૯-૧॥

ઈચ્છાયોગનું નિરૂપણ કરાય છે—

ચિકીર્ષોઃ શ્રુતશાસ્ત્રસ્ય, જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદિનઃ ।

કાલાદિવિકલો યોગ, ઇચ્છાયોગ ઉદાહૃતઃ ॥૧૯-૨॥

“આગમમાં જણાવેલા અર્થને કરવાની ઈચ્છાવાળા
જ્ઞાની એવા પણ પ્રમાદીનો કાલાદિથી વિકલ જે યોગ છે તેને
ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે.”-આ પ્રમાણે બીજા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ
છે. એનો આશય એ છે કે શ્રુતશાસ્ત્ર એટલે શ્રુતાગમ; અને
શ્રુતાગમનો અર્થ શ્રુતાર્થ થાય છે. કારણ કે અર્ચ્યતે (પ્રાપ્યતે)
તત્ત્વમનેન અર્થાદ્ જેના વડે તત્ત્વ અધિગત થાય છે તેને અર્થ
કહેવાય છે. આવી વ્યુત્પત્તિથી અર્થ અને આગમ બંન્ને
સમાનાર્થક છે. એ મુજબ શ્રુતશાસ્ત્રને અર્થાદ્ આગમમાં જેનું
વિધાન કરાયું છે તે શ્રુતાર્થને કરવાની ઈચ્છાને ધરનારા એવા
જ્ઞાનીઓનો જે કાલાદિથી વિકલ યોગ(ધર્મવ્યાપાર) છે, તેને
ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે આગમમાં વિધાન કરેલા અનુષ્ઠાનને
કરવાની ઈચ્છા હોય અને તે અનુષ્ઠાન કઈ રીતે કરવાનું છે,
ક્યારે કરવાનું છે અને એ માટે કયા દ્રવ્યાદિની અપેક્ષા છે..
વગેરેનું જ્ઞાન હોય તોપણ એવા જ્ઞાનીને વિકથા-નિદ્રાદિ

પ્રમાદને લઈને તે અનુષ્ઠાન તે રીતે કરવાનું શક્ય બનતું નથી. તેથી તે તે અનુષ્ઠાનો કાળ, દ્રવ્ય કે ક્ષેત્ર વગેરેની ઉપેક્ષા કરીને થતાં હોય છે. તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમના અભાવે શ્રી અરિહન્તપરમાત્માની આજ્ઞા મુજબ કાલાદિથી અવિકલ અનુષ્ઠાન થતું નથી. પરન્તુ નિષ્કપટભાવે, તે અનુષ્ઠાન શ્રી વીતરાગપરમાત્માના વચન અનુસાર કરવાની ઈચ્છા હોવાથી કાલાદિથી વિકલ(અસંપૂર્ણ) પણ અનુષ્ઠાન તેઓ કરે છે. એવા જ્ઞાની પ્રમાદીનો ચૈત્યવન્દનાદિધર્મવ્યાપારસ્વરૂપ યોગ ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે. એ વિકલ અનુષ્ઠાનમાં ઈચ્છાનું જ પ્રાધાન્ય હોવાથી તેને ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે.

અહીં સમજી લેવું જોઈએ કે પ્રમાદાદિના કારણે જ્ઞાનીઓ પણ જ્યારે તે તે અનુષ્ઠાનો શાસ્ત્રાનુસાર કરી શકતા નથી ત્યારે કોઈ પણ જાતિની માયા સેવ્યા વિના ઉત્કટ ઈચ્છાથી કરાતાં તે તે ચૈત્યવન્દનાદિ અનુષ્ઠાનો ઈચ્છાયોગના કહેવાય છે. કરવાયોગ્ય અનુષ્ઠાનનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, તેને અનુકૂળ ક્ષયોપશમનો અભાવ હોય, વિક્ષાદિ પ્રમાદનો અવરોધ હોય અને અનુષ્ઠાનસમ્બન્ધી પ્રબળ ઈચ્છા હોય ત્યારે ઈચ્છાયોગની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. અજ્ઞાનથી, મજેથી, સામર્થ્ય હોવા છતાં ગતાનુગતિકે કરાતાં વિકલ અનુષ્ઠાનો ઈચ્છાયોગની મર્યાદામાં આવતાં નથી. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે યોગના ભેદો વર્ણવવાનું અહીં તાત્પર્ય છે. યોગાભાસનું વર્ણન કરવાનું તાત્પર્ય ન હોવાથી સાક્ષાત્ કે પરમ્પરાએ મોક્ષની સાધકતાનો જ વિચાર કરીને યોગસ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. ॥૧૯-૨॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબ મુખ્ય કર્મ(કાર્ય-અનુષ્ઠાન) ઈચ્છાયોગ હોવાથી તેનું અડ્ગ પણ ઈચ્છાયોગ છે-તે જણાવાય છે—

સાઙ્ગમખ્યેકકં કર્મ, પ્રતિપન્ને પ્રમાદિનઃ ।

નત્વેચ્છાયોગત્ ઇતિ, શ્રવણાદત્ર મજ્જતિ ॥૧૧-૩૥

“લાંબા કાળ સુધી ચાલે એવા પ્રધાન(ઉત્તમ) કાર્ય કરવામાં તત્પર બનનારા પ્રમાદવાળા જીવોનું થોડું અવિકલ પણ કોઈ કર્મ(કાર્ય-અનુષ્ઠાન), ‘ઈચ્છાયોગથી નમસ્કાર કરીને’-આ પ્રમાણે વચન હોવાથી ઈચ્છાયોગમાં સમાય છે. અર્થાદ્ એ કર્મ પણ ઈચ્છાયોગનું મનાય છે.”-આ પ્રમાણે ત્રીજા શ્લોકનો અર્થ છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘શ્રીયોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ના પ્રારંભમાં જ ગ્રન્થકારશ્રીએ ‘નત્વેચ્છાયોગતોડયોગં યોગિગમ્યં જિનોત્તમમ્’... ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ કરી ગ્રન્થના આરંભે મડ્ગલ તરીકે ઈચ્છાયોગને આશ્રયીને મડ્ગલ કર્યું છે (ઈષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કર્યો છે.)-એમ જણાવ્યું છે. એની પાછળનો આશય એ છે કે ગ્રન્થરચનાસ્વરૂપ પ્રધાન કાર્યનો આદર કર્યા પછી લાંબા કાળ સુધી ચાલનારા કાર્ય વખતે પ્રમાદનો સંભવ હોવાથી પ્રમાદવાળાનું એ અનુષ્ઠાન ઈચ્છા-યોગનું છે. તેથી તેનું અડ્ગભૂત નમસ્કારાત્મક મડ્ગલ સ્વરૂપ અનુષ્ઠાન પણ ઈચ્છાયોગનું છે. અન્યથા વાગ્નમસ્કાર-માત્રસ્વરૂપ એ મંગલરૂપ અનુષ્ઠાન વિશુદ્ધ-શાસ્ત્રયોગાદિ સ્વરૂપ થઈ શકે છે. કારણ કે અત્યન્ત અલ્પકાલીન એ

અનુષ્ઠાન છે. અપ્રમત્તપણે થઈ શકનારું એ કર્મ હોવા છતાં, ઈચ્છાયોગના અધિકારી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયના કર્તા ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે પ્રકરણના આરંભે નત્વેચ્છા-યોગતોડયોગમ્....ઈત્યાદિ વચન દ્વારા તેને ઈચ્છાયોગનું વર્ણવ્યું છે, તે; ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવિકલ પણ અનુષ્ઠાન ઈચ્છાયોગનું હોવાથી મૃષાવાદનો પરિત્યાગ કરવા માટે અને સર્વત્ર ઉચિત જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ એ જણાવવા માટે છે. અન્યથા અવિકલ અનુષ્ઠાનને ઈચ્છાયોગનું વર્ણવવાનો કોઈ જ અર્થ નથી.

અવિકલ-અનુષ્ઠાનમાત્ર, જો શાસ્ત્રયોગાદિસ્વરૂપ જ હોય અને તે અત્યન્ત અલ્પકાલીન હોવાથી કરી શકાતું હોય તો એને ઈચ્છાયોગનું વર્ણવવાથી મૃષાવાદનો પ્રસંગ આવે. તેમ જ તેને ઈચ્છાયોગનું ન વર્ણવીએ તોય તે અશક્ય ન હોવાથી તે કરવામાં ઔચિત્યનો ભંગ પણ નથી... એ સમજી શકાય છે. તેમ જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવિકલ એવા અડ્ડભૂત એ અનુષ્ઠાનને ઈચ્છાયોગનું વર્ણવવાથી મૃષાવાદનો પરિહાર થાય છે. અને ઈચ્છાયોગના અધિકારીએ તે મુજબ જ અનુષ્ઠાન કર્યું હોવાથી ઔચિત્યપૂર્વક જ એનો આરંભ છે-એ પણ સમજી શકાય છે.

યદ્યપિ અલ્પકાલીન વાગ્નમસ્કારાદિસ્વરૂપ અવિકલ અનુષ્ઠાનને ઈચ્છાયોગનું અનુષ્ઠાન માનવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે તે વિકલ નથી. પરન્તુ વાગ્યોગનમસ્કાર સ્વરૂપ પ્રકૃત અનુષ્ઠાન ઈચ્છાયોગથી થયેલું છે. કારણ કે

દીર્ઘકાલીન ગ્રન્થરચના સ્વરૂપ અનુષ્ઠાન ઈચ્છાયોગનું છે અને ઈષ્ટદેવતાનમસ્કાર(સ્તવ)સ્વરૂપ મંગલ તેના પર્યાય-(અડ્ગ)ભૂત છે. તેથી ઈચ્છાયોગથી જન્ય એ અનુષ્ઠાન ઈચ્છાયોગનું છે, એમ કહેવામાં કોઈ દોષ નથી-એ વિચારવું જોઈએ. ॥૧૯-૩॥

શાસ્ત્રયોગનું નિરૂપણ કરાય છે—

યથાશક્ત્યપ્રમત્તસ્ય, તીવ્રશ્રદ્ધાવબોધતઃ ।

શાસ્ત્રયોગસ્ત્વચ્છંડાર્થારાધનાદુપદિશ્યતે ॥૧૯-૪॥

“તીવ્ર શ્રદ્ધા અને અવબોધના કારણે પ્રમાદથી રહિત એવા આત્માની, શક્તિના અતિક્રમણ વિના જે અખંડપણે આરાધના થાય છે તે વચનાનુષ્ઠાનને લઈને શાસ્ત્રયોગ જણાવાય છે અર્થાત્ તે અનુષ્ઠાન શાસ્ત્રયોગનું વર્ણવાય છે.”-આ પ્રમાણે ચોથા શ્લોકનો અર્થ છે.

એનો આશય એ છે કે તેવા પ્રકારના મિથ્યાત્વાદિ મોહનીય વગેરે કર્મના અપગમથી આત્માને નિર્મલતર શ્રદ્ધા અને અવબોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવોના પ્રવચન પ્રત્યે જે આસ્તિક્ય (‘છે’ એવી દૃઢ માન્યતા) છે, તેને શ્રદ્ધા કહેવાય છે અને તત્ત્વપરિચ્છેદસ્વરૂપ અવબોધ છે. એ તીવ્ર શ્રદ્ધા અને અવબોધના કારણે વિકથા કે નિદ્રાદિ પ્રમાદથી રહિત એવા આત્માઓ, પોતાની શક્તિનો સમગ્રપણે ઉપયોગ કરી અર્થાત્ પોતાની શક્તિનું અતિક્રમણ કર્યા વિના તે તે અનુષ્ઠાનો અખંડપણે આરાધે છે. તેમનાં તે તે કાલાદિથી

અવિકલ અનુજ્ઞાનથી શાસ્ત્રયોગ સિદ્ધ બને છે. તીવ્ર શ્રદ્ધા અને અવબોધ, શક્તિનો સમગ્ર રીતે ઉપયોગ, વિકથાદિ પ્રમાદનો પરિહાર અને કાલાદિસાપેક્ષ અખંડ આરાધનાને આશ્રયીને શાસ્ત્રયોગનો વિચાર કરવો જોઈએ. દૃઢશ્રદ્ધા, અત્યન્ત સ્પષ્ટ બોધ, અપ્રતિમવીર્યોલ્લાસ, પ્રમાદનો અભાવ અને કાલાદિનો આગ્રહ : આ શાસ્ત્રયોગનાં મુખ્ય સાધનો છે. શ્રી વીતરાગપરમાત્માના પરમતારક વચનને અનુસરી તે તે દોષોથી રહિત અખંડિત અનુજ્ઞાનો શાસ્ત્રયોગનાં છે.

॥૧૯-૪॥

સામર્થ્યયોગનું વર્ણન કરાય છે—

શાસ્ત્રેણ દર્શિતોપાયઃ, ફલપર્યવસાયિના ।

તદતિક્રાન્તવિષયઃ, સામર્થ્યાલ્લ્યોડતિશક્તિઃ ॥૧૯-૫॥

“મોક્ષસ્વરૂપ ફળ સુધીનું વર્ણન કરનારા શાસ્ત્ર વડે જેનો ઉપાય જણાવાયો છે અને શક્તિની પ્રબળતાના કારણે જે શાસ્ત્રનો વિષય બનતો નથી, તે સામર્થ્યયોગ છે.”-એ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્ય રીતે શાસ્ત્રો મોક્ષસ્વરૂપ અન્તિમ ફળની પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું વર્ણન કરતાં હોય છે. તેથી શાસ્ત્ર ફલપર્યવસાયી હોય છે. ફલપર્યવસાયી એવા શાસ્ત્ર વડે સામાન્યથી સામર્થ્યયોગનો ઉપાય ચારિત્ર વગેરે વર્ણવાયો છે. જે પણ થોડાઘણા વિશેષ હેતુઓનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં ઉપલબ્ધ છે તે દ્વારમાત્રને જણાવવા વડે તે તે વિશેષ હેતુઓનું દિશાસૂચન

માત્ર છે. આથી સમજી શકાય છે કે શાસ્ત્ર ફલપર્યવસાયી હોવા છતાં ફળના ઉપાયોનું વર્ણન સામાન્યથી જ કરે છે.

આ રીતે સામર્થ્યયોગ ફલપર્યવસાયી એવા શાસ્ત્રનો વિષય છે અને તેની શક્તિ પ્રબળ હોવાથી તે શાસ્ત્રના વિષયથી અતિક્રાન્ત છે. શાસ્ત્રથી સામર્થ્યયોગની શક્તિ અધિક છે, તે સ્પષ્ટ છે. શાસ્ત્રથી સામર્થ્યયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સામર્થ્યયોગથી કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

॥૧૯-૫॥

સામર્થ્યયોગ શાસ્ત્રાતિક્રાન્તવિષયવાળો છે : તેનું સમર્થન કરાય છે —

શાસ્ત્રાદેવ ન બુદ્ધ્યન્તે, સર્વથા સિદ્ધિહેતવઃ ।

અન્યથા શ્રવણાદેવ, સર્વજ્ઞત્વં પ્રસજ્યતે ॥૧૯-૬॥

“મોક્ષનાં કારણોનો બધી રીતે બોધ શાસ્ત્રથી જ થતો નથી. અન્યથા શાસ્ત્રથી જ તેનો બોધ થાય તો શાસ્ત્રના જ્ઞાતાને સર્વજ્ઞ માનવાનો પ્રસંગ આવશે.”—આ પ્રમાણે છઠ્ઠા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મોક્ષના કારણભૂત યોગો અસંખ્ય છે, એ બધા બધી રીતે શાસ્ત્રથી જ જણાતા નથી. કારણ કે શાસ્ત્રનું એટલું સામર્થ્ય નથી. શાસ્ત્રથી જ જો એ બધા સિદ્ધિહેતુઓ જણાય તો શાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓ સર્વજ્ઞ જ થઈ જાય. અર્થાત્ તેઓ બધામાં સર્વજ્ઞત્વ માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

યદપિ શાસ્ત્રથી જ બધા ય સિદ્ધિહેતુઓને જણવા

છે. એના અભાવમાં સર્વજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શાસ્ત્રથી જ જો બધાય સિદ્ધિહેતુઓનું જ્ઞાન થઈ જાય તો તેવા પ્રકારના ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં વિલંબનું કોઈ જ કારણ નહિ હોવાથી માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાતાઓમાં સર્વજ્ઞત્વ માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

સર્વસિદ્ધિહેતુઓનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી જ થતું હોવા છતાં ક્ષાયિકભાવનું ચારિત્ર નહિ હોવાથી સર્વજ્ઞત્વનો પ્રસંગ યદ્યપિ આવતો નથી. પરંતુ જ્યાં જ્યાં સર્વસિદ્ધિ-ઉપાયનું જ્ઞાન છે, ત્યાં ત્યાં સર્વજ્ઞત્વ છે-આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞત્વનું વ્યાખ્ય સર્વસિદ્ધિ-ઉપાયનું જ્ઞાન હોવાથી શાસ્ત્રથી જ જો સર્વસિદ્ધ્યુપાયનું જ્ઞાન થતું હોય તો માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાતાઓમાં સર્વજ્ઞત્વ માનવું જ પડશે. કારણ કે જ્યાં વ્યાખ્ય (ધૂમાદિ) હોય ત્યાં વ્યાપક (વહિન વગેરે) હોય જ એ સ્પષ્ટ છે. આ વિષયને જણાવતાં ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ માં ફરમાવ્યું છે કે-સિદ્ધિ નામના પદની સમ્પ્રાપ્તિના હેતુવિશેષ સમ્યગ્દર્શન વગેરે, પરમાર્થથી અહીં લોકમાં યોગીઓ વડે સર્વપ્રકારે જ શાસ્ત્રથી જ જાણી શકાતા નથી. કારણ કે તેના અનન્ત પ્રકારો છે. શાસ્ત્રથી જ વિના વિલંબે ફળ આપવાદિ બધા પ્રકારે મોક્ષપ્રાપ્તિહેતુઓનું જ્ઞાન થવાથી કેવલજ્ઞાનની જેમ સાક્ષાત્કાર થવાના કારણે શ્રોતા એવા યોગીને સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ થશે. અને તેથી શાસ્ત્રશ્રવણ વખતે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે અયોગિકેવલિત્વના સદ્ભાવનું જ્ઞાન તે વખતે શાસ્ત્રશ્રવણથી જ થયેલું હશે. ॥૧૯-૬॥

ઉપર જણાવેલા પ્રસંગને ઈષ્ટાપત્તિથી નિવારી નહિ
શકાય, એનું કારણ જણાવાય છે—

પ્રાતિભજ્ઞાનગમ્યસ્તત્સામર્થ્યાખ્યોઽયમિષ્યતે ।

અરુણોદયકલ્પં હિ, પ્રાચ્યં તત્કેવલાર્કતઃ ॥૧૧-૭॥

“તેથી પ્રાતિભજ્ઞાનથી જણાતો આ સામર્થ્ય નામનો
યોગ કહેવાય છે. કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ સૂર્યના પૂર્વકાળમાં થનાર
અરુણોદયજેવો આ સામર્થ્યયોગ છે.”-આ પ્રમાણે સાતમા
શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે સામર્થ્ય
યોગનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રાતીત છે. તેનું વર્ણન જો શાસ્ત્રો કરે તો
ઉપર જણાવ્યા મુજબ તે તે શાસ્ત્રના શ્રવણકાળમાં શ્રોતાઓને
મોક્ષની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવશે. ‘એ પ્રસંગ ઈષ્ટ જ છે’-
એમ કહી શકાય એવું નથી, કારણ કે એમ બનતું નથી. તેથી
સામર્થ્યયોગને શાસ્ત્રથી ગમ્ય માનતા નથી, પરંતુ પ્રાતિભ-
જ્ઞાનથી ગમ્ય મનાય છે.

સર્વજ્ઞપણાનો કારણભૂત એ યોગ માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ
વિચારનો જ વિષય છે, વાણીનો તે વિષય નથી. કારણ કે
ક્ષપકશ્રેણીના કાળમાં થનાર ધર્મવ્યાપાર માત્ર સ્વાનુભવથી જ
વેદ(ગમ્ય) છે. પ્રાતિભજ્ઞાનથી ગમ્ય સામર્થ્યયોગ ક્ષપક-
શ્રેણીના કાળમાં હોવાથી તે શાસ્ત્રથી ગમ્ય નથી પરંતુ
સ્વાનુભવ(પ્રાતિભજ્ઞાનાત્મક અનુભવ)થી ગમ્ય બને છે.

યદપિ પ્રાતિભજ્ઞાનથી ગમ્ય સામર્થ્યયોગ શાસ્ત્રથી ગમ્ય
નથી : એ કહેવાનું ઉચિત નથી. કારણ કે પ્રાતિભજ્ઞાન પણ
શ્રુતજ્ઞાનવિશેષ સ્વરૂપ છે. અન્યથા એને શ્રુતજ્ઞાનથી

અતિરિક્ત માનવામાં આવે તો છઠ્ઠું જ્ઞાન માનવાનો પ્રસંગ આવશે અર્થાદ્ જ્ઞાન પાંચ છે : એ વાક્યનો વિરોધ આવશે. તેથી સામર્થ્યયોગમાં શાસ્ત્રાતિક્રાન્તવિષયત્વ છે (શાસ્ત્રમાં સર્વ પ્રકારે તેનું વર્ણન નથી.)-એ પ્રમાણે કહેવાનું ઉચિત નથી. પરન્તુ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોવાથી તેનાથી ગમ્ય સામર્થ્યયોગ શાસ્ત્રાતિક્રાન્તગોચર છે-એમ કહેવામાં કોઈ દોષ નથી. “પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોય તો છઠ્ઠા જ્ઞાનને માનવાનો પ્રસંગ આવશે” આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે તે પ્રાતિભજ્ઞાન કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ સૂર્યની પૂર્વકાળમાં થતું હોવાથી અરુણોદય(લાલ આભા) જેવું છે. અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનની વચ્ચે થનારું એ જ્ઞાન હોવાથી તેનો સમાવેશ ઉભયમાં શક્ય છે. ॥૧૯-૭॥

અરુણોદયજેવું પ્રાતિભજ્ઞાન છઠ્ઠું જ્ઞાન નથી-એ સ્પષ્ટ કરાય છે—

રાત્રેર્દિનાદપિ પૃથગ્, યથા નો વારુણોદયઃ ।

શ્રુતાચ્ચ કેવલજ્ઞાનાત્, તથેદમપિ ભાવ્યતામ્ ॥૧૯-૮॥

“જેમ અરુણોદય રાત્રિ અને દિવસથી પૃથગ્ (અતિરિક્ત) અથવા અપૃથગ્(અનતિરિક્ત) નથી, તેમ કેવલજ્ઞાનથી કે શ્રુતજ્ઞાનથી આ પ્રાતિભજ્ઞાન પૃથગ્ કે અપૃથગ્ નથી-એ વિચારવું જોઈએ.”-આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે અરુણોદય રાત અને દિવસના અન્તે અને શરૂઆતમાં થાય છે, તે જેમ રાત અને

“આ પ્રાતિભજાનને સામર્થ્યયોગના જ્ઞાપક તરીકે અન્યદર્શનકારોએ ઋતમ્ભરાપ્રજ્ઞા ઈત્યાદિ નામે ઇચ્છ્યું છે. આથી જ મહર્ષિ વ્યાસે પણ કહ્યું છે કે-(જે શ્લો.નં. ૧૦માં જણાવાશે.)”-આ પ્રમાણે નવમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય સ્પષ્ટ છે કે પાતન્જલાદિએ સામર્થ્યયોગના જ્ઞાપક તરીકે આ પ્રાતિભજાનને ઋતમ્ભરાપ્રજ્ઞા વગેરે નામથી જણાવ્યું છે. મોક્ષના સાધનભૂત તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પ્રાપ્ત થનારી એ પ્રજ્ઞા છે. દરેક દર્શનકારોએ એવી અવસ્થાવિશેષનું વર્ણન જુદી જુદી રીતે કર્યું છે.

આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવક સામર્થ્યયોગ છે અને તેનું જ્ઞાપક પ્રાતિભજાન છે. જેને અન્યદર્શનકારોએ ઋતમ્ભરાપ્રજ્ઞા, તારકજ્ઞાન વગેરે શબ્દો દ્વારા વર્ણવ્યું છે. સામર્થ્યયોગને જણાવવાનું સામર્થ્ય પ્રાતિભજાનાદિમાં જ મનાય છે. ॥૧૯-૯॥

મહર્ષિ વ્યાસે જે વર્ણવ્યું છે તે જણાવાય છે—

આગમેનાનુમાનેન, ધ્યાનાભ્યાસરસેન ચ ।

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્ પ્રજ્ઞાં, લભતે યોગમુત્તમમ્ ॥૧૯-૧૦॥

“આગમથી, અનુમાનથી અને ધ્યાનાભ્યાસના રસથી : એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાનો ઉપયોગ કરનાર ઉત્તમ એવા યોગને પ્રાપ્ત કરે છે.”-આ પ્રમાણે દશમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે સામર્થ્યયોગના ગમક-જ્ઞાપક તરીકે ઋતમ્ભરાપ્રજ્ઞા સ્વરૂપે પ્રાતિભજાનનું વ્યાસમહર્ષિએ વર્ણન કર્યું

છે. આ શ્લોકથી વ્યાસમહર્ષિએ એ પ્રજ્ઞાનું તેના ફળના વર્ણન દ્વારા વર્ણન કર્યું છે.

એનો આશય એ છે કે આગમના ઉપયોગથી, ત્યાર પછી અનુમાનના ઉપયોગથી અને અન્તે ધ્યાનાભ્યાસના રસના ઉપયોગથી જે આત્માઓ પોતાની પ્રજ્ઞાનો ઉપયોગ-વ્યાપાર-(કાર્યાન્વિત) કરે છે, તેને ઉત્તમયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. રાગાદિથી રહિત એવા આત્મપુરુષના વચનને આગમ કહેવાય છે, જે શાસ્ત્રસ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. અતીન્દ્રિય પદાર્થોના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ માટે એ એક જ આપણા માટે સાધન છે. શાસ્ત્રસિદ્ધ તે તે પદાર્થની સિદ્ધિની દૃઢતા માટે અનુમાન છે. લિંગ(ધૂમાદિ)જ્ઞાનથી થનાર લિંગી(અગ્નિ વગેરે)ના જ્ઞાનને અનુમાન કહેવાય છે. શાસ્ત્રથી જાણેલા(શાસ્ત્રશ્રવણ દ્વારા જાણેલા) અર્થોને અનુમાનથી ગ્રહણ કરવાના કારણે જ્ઞાનમાં દૃઢતા આવે છે. અનુમાનથી અર્થગ્રહણ કરવાના કારણે આગમથી જાણેલા અર્થની ઉપપત્તિ થાય છે.

આ રીતે આગમ અને અનુમાનથી ગ્રહણ કરેલા અર્થની દિદૃક્ષા(જોવાની ઈચ્છા)ને લઈને તે અર્થના વારંવાર સતત અનુશીલન સ્વરૂપ ધ્યાનાભ્યાસના રસથી ઋતમ્ભરાપ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે, જેનો વિષય આગમ(શ્રુત) અને અનુમાનના વિષયથી જુદો છે-એ સમજી શકાય છે. આગમથી, અનુમાનથી અને ધ્યાનાભ્યાસના રસથી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાથી શ્રેષ્ઠ યોગની-સામર્થ્યયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. મતિજ્ઞાનાદિના ક્ષયોપશમાદિના કારણે મળેલી પ્રજ્ઞાનો ઉપર

જણાવ્યા મુજબ ત્રણ રીતે ઉપયોગ કરવાથી ઉત્તમ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એક રીતે વિચારવાથી સમજાશે કે પ્રજ્ઞાનો એ જ ઉપયોગ છે. શાસ્ત્રની વાતોનો સ્વીકાર કરી અને અનુમાનથી એની દૃઢ પ્રતીતિ કરી તેને સાક્ષાત્ કરવા સતત તેના ધ્યાનનો રસ કેળવવો જોઈએ. આ રીતે પ્રજ્ઞાનો ત્રણ પ્રકારે ઉપયોગ કરવાથી ઉત્તમ એવા યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે સર્વોત્કૃષ્ટ-સામર્થ્યયોગસ્વરૂપ છે. ॥૧૯-૧૦॥

ઉપર જણાવેલા સામર્થ્યયોગના પ્રકાર જણાવાય છે—

દ્વિધાડ્યં ધર્મસંન્યાસયોગસંન્યાસસંજિતઃ ।

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા, યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ ॥૧૧-૧૧॥

“ધર્મસંન્યાસનામવાળો અને યોગસંન્યાસનામવાળો સામર્થ્યયોગ બે પ્રકારનો છે. ધર્મસંન્યાસમાંનો ધર્મ ક્ષાયોપશમિક છે અને યોગસંન્યાસઘટક યોગ કાયાદિના વ્યાપાર(પ્રવૃત્તિ) સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે અગિયારમી ગાથાનો સામાન્ય અર્થ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સામર્થ્યયોગ બે પ્રકારનો છે. એકનું નામ ધર્મસંન્યાસ છે અને બીજાનું નામ યોગસંન્યાસ છે. શ્લોકમાંના ‘ધર્મસંન્યાસયોગસંન્યાસસંજિતઃ’ -આ પદનો અર્થ કરતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સંજ્ઞા જેને થઈ છે તે સામર્થ્યયોગ છે. ‘જે જણાય છે તે સંજ્ઞા છે.’-આ અર્થની અપેક્ષાએ સંજ્ઞા શબ્દનો અર્થ તેનું (પદાર્થ-સામર્થ્યયોગનું) સ્વરૂપ થાય છે. પરન્તુ

સંજ્ઞા શબ્દનો અર્થ અહીં નામ નથી. આથી સમજી શકાશે કે ધર્મસંન્યાસસ્વરૂપ અને યોગસંન્યાસસ્વરૂપ : આ બે સ્વરૂપના ભેદથી તે તે સ્વરૂપવાળા સામર્થ્યયોગનું દ્વિવિધ્ય છે. ધર્મસંન્યાસસ્વરૂપ સામર્થ્યયોગ અને યોગસંન્યાસસ્વરૂપ સામર્થ્યયોગ : આ બે પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ છે. તેમાં જે ધર્મોનો સંન્યાસ છે, તે ધર્મો ક્ષયોપશમભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. ક્ષમા વગેરે ધર્મો ચારિત્રમોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે ક્ષમા, મુક્તિ(ઈચ્છાનો અભાવ), ઋજુતા વગેરે ધર્મોનો ધર્મસંન્યાસયોગમાં સંન્યાસ હોય છે. ‘મૂકી દેવું’ તેને ન્યાસ કહેવાય છે. અને ‘સારી રીતે મૂકી દેવું’ તેને સંન્યાસ કહેવાય છે. ‘એકવાર મૂકી(છોડી) દીધા પછી ફરી પાછું તેનું ગ્રહણ ન કરવું’ તે સંન્યાસ છે. ક્ષમાદિ ધર્મોનો ક્ષયોપશમભાવ આજ સુધી અનેકવાર થયો હતો. તેનો ત્યાગ પણ અનેકવાર થયો. પરંતુ તેને ફરી પાછા ગ્રહણ કર્યા. તેથી ધર્મસંન્યાસયોગની પ્રાપ્તિ થઈ નહીં. ધર્મસંન્યાસયોગમાં ક્ષયોપશમભાવના ક્ષમા, મુક્તિ અને ઋજુતાદિ ધર્મોનો સંન્યાસ થાય છે. તે બધા ધર્મો ક્ષાયિકભાવે પરિણમતા હોવાથી ફરી પાછો તે ધર્મોનો ન્યાસ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.

કાયા અને વચનાદિના વ્યાપાર(કર્મ-ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ)ને અહીં યોગસંન્યાસયોગમાં યોગ કહેવાય છે. કાયયોગાદિનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી તેનું ગ્રહણ કરવું પડતું ન હોવાથી તે વખતે યોગનો સંન્યાસ થાય છે, જે યોગનિરોધની અવસ્થા

સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. યોગસન્ન્યાસયોગના ફળસ્વરૂપે પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અશરીરીપણામાં કાયાદિકર્મનો સર્વથા અભાવ થાય છે. ॥૧૯-૧૧॥

ઉપર જણાવેલા ધર્મસન્યાસાદિ યોગ ક્યારે હોય છે-
તે જણાવાય છે—

द्वितीयापूर्वकरणे, प्रथमस्तात्त्विको भवेत् ।

आयोज्यकरणादूर्ध्वं, द्वितीय इति तद्विदः ॥१९-१२॥

“પ્રથમ-ધર્મસંન્યાસયોગ બીજા અપૂર્વકરણ વખતે તાત્ત્વિક રીતે હોય છે અને બીજો યોગસંન્યાસયોગ આયોજ્યકરણ પછી તાત્ત્વિક રીતે હોય છે-એ પ્રમાણે સામર્થ્યયોગના જાણકારો કહે છે.”-આ પ્રમાણે બારમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે સામર્થ્યયોગમાં પ્રથમ જે ધર્મસંન્યાસસ્વરૂપ સામર્થ્યયોગ છે તે દ્વિતીય અપૂર્વકરણ વખતે તાત્ત્વિક રીતે હોય છે.

આત્માનો શુદ્ધપરિણામવિશેષ અપૂર્વકરણ છે. રાગ-
દ્વેષના તીવ્ર પરિણામ સ્વરૂપ ગ્રન્થિના ભેદનો કારણભૂત
આત્મપરિણામ(અધ્યવસાય) પ્રથમ અપૂર્વકરણ છે. તે
પરિણામ વખતે તાત્ત્વિક રીતે ધર્મસંન્યાસયોગ પ્રાપ્ત થતો ન
હોવાથી અહીં દ્વિતીય અપૂર્વકરણનું ગ્રહણ કર્યું છે. પ્રથમ
અપૂર્વકરણનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે. કારણ કે પહેલા અપૂર્વ-
કરણમાં તાત્ત્વિક સામર્થ્યયોગની સિદ્ધિ થતી નથી. શ્લોકમાં
'દ્વિતીય' પદનું ઉપાદાન કર્યું ન હોત તો સામાન્યથી અપૂર્વ-

કરણમાત્રમાં તાત્ત્વિક સામર્થ્યયોગની સિદ્ધિ માનવાનો પ્રસંગ આવત.

યદ્યપિ પ્રથમ અપૂર્વકરણમાં તેવા પ્રકારના સામર્થ્ય-યોગની પ્રાપ્તિ થતી ન હોવાથી તેને અપૂર્વકરણ કહેવું ના જોઈએ, પરન્તુ અનાદિકાળથી પ્રાપ્ત નહીં થયેલા એવા ગ્રન્થિભેદ, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વગેરે અપૂર્વક્રણને આશ્રયીને તે પ્રમાણે ત્યાં અપૂર્વકરણના નિરૂપણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ અપૂર્વકરણ પ્રધાન છે. બીજું અપૂર્વકરણ પ્રધાનતમ છે. તેથી તે મુજબ તે બંન્નેનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. પશ્ચાત્-પૂર્વીએ તે ચાર અર્થાત્ સુંદર છે. દ્વિતીય અપૂર્વકરણ સુંદર છે. એની અપેક્ષાએ પ્રથમ અપૂર્વકરણ ઓછું સુંદર છે-એ પ્રમાણે આગમના જાણકારો જણાવે છે.

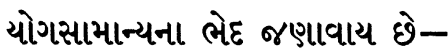
તેથી સ્પષ્ટ છે કે, તેવા પ્રકારની અન્તઃકોટાકોટિ સાગરોપમની આસપાસની કર્મસ્થિતિનું સફળ્યાત સાગરોપમ પ્રમાણ અતિક્રમ થયે છતે પ્રાપ્ત થનારા બીજા આ અપૂર્વ-કરણમાં પ્રથમ ધર્મસંન્યાસસ્વરૂપ યોગ તાત્ત્વિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકે જે કર્મસ્થિતિ હોય છે, તે સ્થિતિ સફળ્યાત સાગરોપમ જેટલી ઓછી થાય ત્યારે આ બીજું અપૂર્વકરણ હોય છે. અને તેમાં પ્રથમ ધર્મસંન્યાસ-સ્વરૂપ સામર્થ્યયોગ તાત્ત્વિક હોય છે. કારણ કે એ સમયે ક્ષપકશ્રેણીનો આરંભ કરનાર યોગીને ક્ષયોપશમભાવના ક્ષમા વગેરે ધર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે.

અતાત્ત્વિક(અપારમાર્થિક) એવો ધર્મસંન્યાસયોગ તો

પ્રવ્રજ્યાકાળમાં પણ હોય છે. કારણ કે તે સમયે પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ (સાવધપ્રવૃત્તિસ્વરૂપ) ધર્મોનો સંન્યાસ હોય છે. પ્રવ્રજ્યા દરમ્યાન પૂજા દાનાદિ ધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. તેથી પ્રવ્રજ્યા જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિ(સ્વીકાર) સ્વરૂપ છે. ચતુર્થ-ગુણસ્થાનકાદિ માટે વિહિત પણ એવી પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપ ધર્મોનો, છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકાદિ માટે તે નિષિદ્ધ હોવાથી ત્યાગ કરવો પડે છે. આથી જ એ પ્રવ્રજ્યાનો અધિકારી ભવવિરક્ત મનાય છે. રાગ, પ્રવૃત્તિનું કારણ છે અને વૈરાગ્ય નિવૃત્તિનું કારણ છે. નિવૃત્તિ વખતે પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ ધર્મોનો ત્યાગ હોય જ : એ સમજી શકાય છે.

પ્રવ્રજ્યાના અધિકારી તરીકે ભવવિરક્તનું વર્ણન કરતાં ફરમાવ્યું છે કે-આર્યદેશમાં જન્મેલા, વિશિષ્ટ જાતિ અને કુળવાળા, લગભગ ક્ષીણ થયેલા કર્મમલવાળા, નિર્મળ-બુદ્ધિવાળા, “મનુષ્યપણું દુર્લભ છે, જન્મ-મરણનું કારણ છે, પુણ્યથી પ્રાપ્ત સમ્પત્તિ ચંચળ છે, વિષયો દુઃખના કારણ છે, સંયોગના અન્તે વિયોગ છે, પ્રત્યેક ક્ષણે મરણ છે (આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે), ભવાન્તરમાં ભયંકર વિપાક છે.”- આ પ્રમાણે સંસારની નિર્ગુણતાના જ્ઞાનવાળા, તેથી જ તેનાથી વિરક્ત થયેલા, અત્યન્તમન્દ કષાયવાળા, અલ્પ(નહિવત્) હાસ્ય રતિ વગેરે નોકષાયવાળા, કૃતજ્ઞ, વિનયવાળા, દીક્ષા લેવાની ભાવના પૂર્વે પણ રાજા મન્ત્રી વગેરેથી માન્ય બનેલા, ગુર્વાદિકનો દ્રોહ નહીં કરનારા, અક્ષત અડ્ડગવાળા, શ્રદ્ધાવન્ત અને સામેથી પોતાની મેળે દીક્ષા લેવા માટે આવેલા જીવો

કેવલજ્ઞાન વડે, અચિન્ત્યવીર્યના કારણે ભવોપગ્રાહી કર્મો તત્કાલમાં ક્ષય પામે તે રીતે વ્યવસ્થિત કરી તે કર્મોનો ક્ષય કરવાના વ્યાપારને(આત્માના પ્રયત્નવિશેષને) આયોજ્ય-કરણ કહેવાય છે. તેનું ફળ શૈલેશી-અવસ્થા છે. આયોજ્ય-કરણ પછી યોગસન્ન્યાસસ્વરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે-એ પ્રમાણે તેના જાણકારો કહે છે. શૈલેશી-અવસ્થામાં કાયા, વચન અને મનના યોગોનો સન્ન્યાસ થવાથી અયોગ નામના સર્વસન્ન્યાસસ્વરૂપ સર્વોત્તમ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.. ઈત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ॥૧૯-૧૨॥

तात्त्विको वास्तवोऽन्यस्तु, तदाभासः प्रकीर्तितः ॥१९-१३॥

“સામાન્યથી આ યોગ તાત્ત્વિક અને અતાત્ત્વિકઃ એમ બે પ્રકારે પણ મનાય છે. તાત્ત્વિકયોગ વાસ્તવિક હોય છે અને અતાત્ત્વિકયોગ તો યોગાભાસસ્વરૂપ કહેવાય છે.”- આ પ્રમાણે તેરમા શ્લોકનો સામાન્ય અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્યથી એટલે કે યોગના અધ્યાત્માદિ

વિશેષભેદોની વિવક્ષા ન કરીએ તો યોગસામાન્યના તાત્વિક અને અતાત્વિકઃ આવા બે ભેદ છે અર્થાત્ તાત્વિક અને અતાત્વિક ભેદથી યોગ બે પ્રકારનો પણ મનાય છે.

તાત્વિકયોગ કોઈ પણ નયને આશ્રયીને સાક્ષાત્ કે પરમ્પરાએ આત્માને મોક્ષની સાથે જોડી આપવા સ્વરૂપ ફળવાળો હોવાથી તે વાસ્તવિક છે. પરંતુ તાત્વિકયોગને છોડીને જે બીજો અતાત્વિકયોગ છે, તે કોઈ પણ નયની અપેક્ષાએ મોક્ષની સાથે આત્માને જોડી આપનારો ન હોવાથી વાસ્તવિક નથી. યોગને ઉચિત વેષાદિના કારણે યોગની જેમ પ્રતીત થતો હોવાથી તે યોગાભાસ, યોગ તરીકે વર્ણવાય છે, પરમાર્થથી તો તે યોગ નથી. ॥૧૯-૧૩॥

તાત્ત્વિકયોગ કોને હોય છે, તે જણાવાય છે—

अपुनर्बन्धकस्यायं, व्यवहारेण तात्त्विकः ।

अध्यात्मभावनारूपो, निश्चयेनोत्तरस्य तु ॥१९-१४॥

“તાત્ત્વિક અધ્યાત્મ અને ભાવના સ્વરૂપ યોગ વ્યવહારનયથી અપુનર્બન્ધકદશાને પામેલા આત્માને હોય છે અને નિશ્ચયનયથી તે ચારિત્રસમ્પન્ન આત્માને જ હોય છે.”- આ પ્રમાણે ચૌદમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવા સ્વરૂપ વ્યવહારથી અધ્યાત્મ અને ભાવના સ્વરૂપ યોગ (તાત્ત્વિકયોગ), અપુનર્બન્ધકદશાને પામેલા આત્માઓને હોય છે.

જે જીવો હવે પછી મિથ્યાત્વમોહનીચક્ર્મની ઉત્કૃષ્ટ

સ્થિતિ અથવા ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ બંધ કરવાના નથી એવા જીવોને અપુનર્બંધક કહેવાય છે. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર થતો હોવાથી યોગના કારણને યોગ માનવામાં આવે છે. તેથી અધ્યાત્મ અને ભાવના સ્વરૂપ તાત્ત્વિકયોગ અપુનર્બંધકદશામાં પણ માનવામાં આવે છે. તેમ જ ઉપલક્ષણથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માને પણ તે હોય છે-એ સમજી લેવું જોઈએ.

નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર થતો ન હોવાથી તાત્ત્વિક રીતે અધ્યાત્માદિયોગ ચારિત્રસમ્પન્ન આત્માઓને જ હોય છે, અપુનર્બંધકાદિને તે હોતો નથી. અહીં આ શ્લોકથી અધ્યાત્મ અને ભાવના યોગ તાત્ત્વિક રીતે કોને હોય છે, તે જણાવ્યું છે. ધ્યાનાદિ યોગ અંગે હવે પછી જણાવાશે. ॥૧૯-૧૪॥

અતાત્ત્વિક અધ્યાત્માદિ યોગ કોને હોય છે તે જણાવાય છે—

સકૃદાવર્તનાદીનામતાત્ત્વિક ઉદાહૃતઃ ।

પ્રત્યપાયફલપ્રાયસ્તથાવેષાદિમાત્રતઃ ॥૧૯-૧૫॥

“સકૃદાવર્તનાદિક જીવોને અધ્યાત્મ અને ભાવના સ્વરૂપ યોગ વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી અતાત્ત્વિક હોય છે. તેવા પ્રકારના વેષાદિમાત્ર જ હોવાથી એવા અતાત્ત્વિક યોગનું ફળ પ્રાયઃ અનર્થ છે.”-આ પ્રમાણે પંદરમા શ્લોકનો અર્થ છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે જે જીવો હજી મિથ્યાત્વ-

મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો એકવાર બન્ધ કરવાના છે તેમને સકૃદાવર્તન(સકૃદબન્ધક) કહેવાય છે. તેમ જ તેવા પ્રકારની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિનો બન્ધ બે વાર કરવાના છે તેમને દ્વિરાવર્તન કહેવાય છે. શ્લોકમાંના સકૃદાવર્તનાદીનામ્ ના આદિ પદથી દ્વિરાવર્તન (દ્વિર્બન્ધક) જીવો અને ત્રિરાવર્તનાદિ જીવોનો સંગ્રહ કરાય છે. એ સકૃદબન્ધક અને દ્વિર્બન્ધકાદિ જીવોને વ્યવહારથી તેમ જ નિશ્ચયથી અતાત્વિક યોગ હોય છે. કારણ કે તે જીવોના પરિણામ અશુદ્ધ હોય છે. તેથી સકૃદબન્ધકાદિ જીવોને અધ્યાત્મ અને ભાવના સ્વરૂપ યોગ અતાત્વિક હોય છે.

એ અતાત્વિક યોગનું ફળ પ્રાપ્ત કરી અનર્થ હોય છે. કોઈ જીવવિશેષને તેનું તેવા પ્રકારનું અનિષ્ટ-અનર્થસ્વરૂપ ફળ કોઈ વાર ન પણ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ મોટા ભાગે અતાત્વિકયોગ અનર્થપ્રદ જ છે. અતાત્વિકયોગ વખતે, તેવા પ્રકારના(તાત્વિકયોગને અનુકૂળ) ભાવથી સારભૂત અધ્યાત્મ અને ભાવના યોગવાળા યોગી જનોને ઉચિત એવો વેષ તેમ જ તેવી ક્રિયા અને ભાષા હોય છે. અર્થાદિ માત્ર બાહ્ય વેષ, ક્રિયા વગેરે હોય છે; પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારની તેવી શ્રદ્ધા હોતી નથી. બાહ્ય દૃષ્ટિએ યોગી જનોનું સ્વરૂપ, તેમની કાયિક ચેષ્ટા અને વચનની પ્રવૃત્તિ અતાત્વિકયોગવાળા આત્માઓમાં જોવા મળે પરંતુ આંતરિક એવી કોઈ શ્રદ્ધા તેમનામાં હોતી નથી, જેથી બહુલતયા એ આત્માઓને અનર્થની જ પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. તથાભવ્યત્વની

વિશિષ્ટતાએ કોઈ વાર આવા અતાત્વિક યોગની પ્રવૃત્તિથી તે જીવવિશેષને પ્રત્યપાય-અનર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી શ્લોકમાં પ્રાયઃ પદનું ઉપાદન કર્યું છે... ઈત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ॥૧૯-૧૫॥

ધ્યાનાદિયોગ કોને હોય છે-તે જણાવાય છે—

શુદ્ધ્યપેક્ષો યથાયોગં, ચારિત્રવત એવ ચ ।

હન્ત ધ્યાનાદિકો યોગસ્તાત્વિકઃ પ્રવિજૃમ્ભતે ॥૧૯-૧૬॥

“યોગને અનુસરી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિની અપેક્ષાએ ચારિત્રવાળા જ આત્માઓને પારમાર્થિક ધ્યાન વગેરે યોગનો આવિર્ભાવ થાય છે.”-આ પ્રમાણે સોળમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે તે તે અવસ્થાના અધ્યવસાય મુજબ ઉત્તરોત્તર થતી પરિણામની શુદ્ધિને લઈને પ્રવર્તતા ચારિત્ર-વાળા આત્માઓને જ પારમાર્થિક એક જ સ્વરૂપવાળો ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય સ્વરૂપ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ચારિત્રવન્ત આત્માઓને છોડીને બીજા અવિરતિવાળા આત્માઓને ધ્યાનાદિસ્વરૂપ તાત્વિકયોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

ધ્યાનાદિસ્વરૂપ તાત્વિકયોગ ચારિત્રવાળાને જ હોય છે, બીજાઓને નહીં- આ નિયમ છે... ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. યોગબિન્દુમાં શ્લો.નં. ૩૭૧નું અહીં થોડું અનુસન્ધાન કરવું જોઈએ. શુદ્ધ્યપેક્ષો યથાયોગં ના સ્થાને શુદ્ધ્યપેક્ષો યથોત્તરં આવો પાઠ ત્યાં છે. આમ જોઈએ તો બંન્નેનું તાત્પર્ય એક છે જે, તે શ્લોકને જોવાથી સમજી શકાશે. ॥૧૯-૧૬॥

પ્રકારાન્તરે યોગસામાન્યના ભેદ જણાવાય છે—

अपायाभावभावाभ्यां, सानुबन्धोऽपरश्च सः ।

निरुपक्रमकर्मैवाऽपायो योगस्य बाधकम् ॥१९-१७॥

“અપાયના અસદ્ભાવ અને સદ્ભાવને લઈને અનુક્રમે સાનુબન્ધ અને નિરનુબન્ધ : એ બે પ્રકારનો યોગ છે. યોગનું બાધક એવું નિરુપક્રમ કર્મ જ અહીં અપાય છે.”-આ પ્રમાણે સત્તરમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ જ છે કે અપાયથી રહિત યોગ સાનુબન્ધ છે અને અપાયથી સહિત યોગ નિરનુબન્ધ છે. આ રીતે યોગના સાપાય અને નિરપાય આ બે ભેદ છે.

અહીં નિરુપક્રમકોટિનું ચારિત્રમોહનીયકર્મ અપાય છે. વિશેષ પ્રકારના અનુષ્ઠાનને કરવા છતાં પણ જે કર્મનો ઉચ્છેદ થતો નથી અથવા જે કર્મના, ફળને આપવાના સામર્થ્યનો નાશ થઈ શકતો નથી, એવા કર્મને નિરુપક્રમ કર્મ કહેવાય છે. એવા પ્રકારના નિરુપક્રમ ચારિત્રમોહનીયકર્મ સ્વરૂપ અપાયને લઈને યોગ નિરનુબન્ધ બને છે. કારણ કે એ કર્મ યોગનું બાધક બને છે. ॥૧૯-૧૭॥

પ્રકારાન્તરથી યોગના ભેદો જણાવાય છે—

बहुजन्मान्तरकरः, सापायस्यैव साश्रवः ।

अनाश्रवस्त्वेकजन्मा, तत्त्वाङ्गव्यवहारतः ॥१९-१८॥

“અપાય(નિરુપક્રમ ચારિત્રમોહનીયકર્મ)વાળા આત્માને
જ ઘણા બીજા જન્મોને કરનારો સાશ્રવયોગ હોય છે.

નિશ્ચયનયને પ્રાપ્ત કરાવનારા વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એક જન્મવાળો અનાશ્રવયોગ છે.”-આ પ્રમાણે અઢારમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે યોગના સાપાય અને નિરપાય જેમ બે ભેદ છે તેમ સાશ્રવ અને અનાશ્રવ : આ પણ બે ભેદ છે.

ચારિત્રમોહનીયસ્વરૂપ નિરુપકમકર્મવાળા(સાપાય-યોગવાળા) આત્માને જ સાશ્રવયોગ હોય છે. સાશ્રવયોગ દેવ, મનુષ્ય વગેરે અનેક જન્મોની પ્રાપ્તિ કરાવનારો બને છે. કારણ કે નિરુપકમ(ઉપકમરહિત)કર્મ, અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે, જેથી એના કારણે વારંવાર જનમવું પડે છે. આ રીતે સાશ્રવયોગ વર્તમાન જન્મને છોડીને બીજા દેવ કે મનુષ્ય વગેરે અનેક જન્મોનું કારણ બને છે. અનાશ્રવયોગ તો વર્તમાન એક મનુષ્યજન્મવાળો જ હોય છે અર્થાત્ એ જન્મને છોડીને બીજા જન્મનું, એ અનાશ્રવયોગ કારણ થતો નથી.

યદ્યપિ અયોગીકેવલીગુણસ્થાનકની પૂર્વે સર્વસંવરભાવ ન હોવાથી આશ્રવનો અભાવ નથી. તેથી એ વખતે વર્તમાન જન્મમાં અનાશ્રવયોગનો સંભવ નથી, પરંતુ નિશ્ચયનયને પ્રાપ્ત કરાવનાર તત્ત્વાણ્ગસ્વરૂપ વ્યવહારનયને આશ્રયીને અનાશ્રવયોગનું નિરૂપણ અહીં છે, તેથી કોઈ દોષ નથી. કારણ કે તત્ત્વાણ્ગભૂત(નિશ્ચયપ્રાપક) વ્યવહારનય, કષાય-પ્રત્યયિક(કષાયના કારણે) કર્મબન્ધસ્વરૂપ જ આશ્રવને સ્વીકારે છે. તેથી યોગાદિપ્રત્યયિક અલ્પકાળપ્રમાણ આશ્રવ હોવા છતાં અનાશ્રવત્વ માનવામાં કોઈ દોષ નથી, જ્યાં

કષાયપ્રત્યયિક કર્મબન્ધ થાય છે, ત્યાં તાદૃશ વ્યવહારનયને આશ્રયીને આશ્રવત્વ મનાય છે, અન્યત્ર નહીં.

આ વિષયને વર્ણવતાં યોગબિન્દુમાં ફરમાવ્યું છે કે-
 “બન્ધનું કારણ હોવાથી આશ્રવ બન્ધસ્વરૂપ છે. (કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી-એ અર્થ થાય છે.) જે કારણથી એ બન્ધ સામ્પ્રાયિક(કષાયપ્રત્યયિક) મુખ્ય-વાસ્તવિક મનાય છે તેથી આશ્રવનો સામ્પ્રાયિક કર્મબન્ધ સ્વરૂપ અર્થ સંગત છે.” (યો.બિં. ૩૭૬) “આ પ્રમાણે જેમ કષાયવાળા આત્માને સાશ્રવયોગ હોય છે; તેમ ચરમશરીરી(તદ્ભવ-મુક્તિગામી)ને કષાયનો દશમા સૂક્ષ્મસમ્પ્રાયગુણસ્થાનકના અન્તે વિગમ થવાથી યોગપ્રત્યયિક બે સમયવાળો વેદનીય કર્મનો અલ્પકાલીન આશ્રવ હોવા છતાં અનાશ્રવયોગ મનાય છે.” (યો.બિં. ૩૭૭) “નિશ્ચયથી અર્થાદ્ નિશ્ચયોપલક્ષિત-(નિશ્ચયપ્રાપક)વ્યવહારથી અહીં યોગના નિરૂપણને વિષે સર્વત્ર વ્યવહારનયને આશ્રયીને અનાશ્રવત્વાદિ શબ્દોનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને નયો અભિપ્રેત અર્થને જણાવનારા છે. નિશ્ચયનયથી અયોગીકેવલી-પરમાત્માને અનાશ્રવયોગ હોય છે અને નિશ્ચયના કારણભૂત વ્યવહારનયને આશ્રયીને કષાયરહિત આત્માને અનાશ્રવ યોગ હોય છે.” (યો.બિં. ૩૭૮)

‘યોગબિન્દુ’ના ૩૭૮મા શ્લોકમાં નિશ્ચયેન અહીં તૃતીયા વિભક્તિનો અર્થ ઉપલક્ષણ છે. તેથી ‘નિશ્ચયેનોપલક્ષિ-તાત્ત્વપ્રાપકવ્યવહારતઃ’-આ પ્રમાણે અન્વય સમજવો. એનો

અર્થ ઉપર જણાવ્યો છે. અહીં બત્રીશીના સાશ્રવ... વગેરે પાઠના સ્થાને યોગબિન્દુમાં સાશ્રવ... વગેરે પાઠ છે.

॥૧૯-૧૮॥

આ રીતે સાશ્રવ અને અનાશ્રવ સ્વરૂપે યોગના બે પ્રકારનું વર્ણન કરીને હવે શાસ્ત્રીય રીતે યોગનું અધિકારિકત્વ અને અનધિકારિકત્વ સ્વરૂપે યોગના બે પ્રકાર જણાવવાની ભાવનાથી કહેવાય છે—

શાસ્ત્રેનાધીયતે ચાયં, નાસિદ્ધેર્ગોત્રયોગિનામ્ ।

સિદ્ધેર્નિષ્પન્નયોગસ્ય, નોદ્દેશઃ પશ્યકસ્ય યત્ ॥૧૯-૧૯॥

“ગોત્રયોગીઓને યોગથી સાધ્ય એવા ફળની સિદ્ધિ થતી ન હોવાથી યોગનાં શાસ્ત્રો વડે યોગનું અધ્યયન થતું નથી. તેમ જ નિષ્પન્નયોગીઓને ફળની સિદ્ધિ થયેલી હોવાથી એ રીતે યોગનું અધ્યયન થતું નથી, કારણ કે જેઓએ જાણવાયોગ્ય જાણી લીધું છે તેમને ઉપદેશ હોતો નથી.”- આ પ્રમાણે ઓગણીસમા શ્લોકનો અર્થ છે.

એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે જેઓ ગોત્રમાત્રથી જ યોગી છે, પરંતુ યોગની સાથે જેમને કશો જ સંબંધ નથી-એવા યોગીઓને ગોત્રયોગી કહેવાય છે. આવા માત્ર ગોત્રના કારણે યોગી થયેલા જીવો, તેમનું મન મલિન હોવાથી, યોગથી સાધ્ય એવા ફળને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેથી તેવા પ્રકારની ફળની અસિદ્ધિના કારણે યોગશાસ્ત્રથી યોગનું અધ્યયન તેમને કરાવાતું નથી. જેમને ફળ મળવાનું નથી તેમને સાધન

આપવાનો કોઈ અર્થ નથી-એ સમજી શકાય છે. માત્ર ગોત્રથી યોગીઓનું મન મલિન હોવાથી યોગનું ફળ પામવાની શક્યતા જ તેમને નથી.

આવી જ રીતે જેમને સામર્થ્યયોગથી જ કાર્યની (વિવક્ષિત ફળની) સિદ્ધિ થઈ ગઈ છે, એવા નિષ્પન્નયોગી-ઓને પણ શાસ્ત્રથી યોગનું અધ્યયન કરાવવાનું રહેતું નથી. અસફ્લાનુષ્ઠાનના પ્રવાહના દર્શનથી જેમને યોગની સિદ્ધિ થઈ છે-એવા સિદ્ધયોગીઓને અહીં નિષ્પન્નયોગીઓ કહેવાય છે. તેમને કાર્ય સિદ્ધ હોવાથી કારણની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે પશ્યકને અર્થાત્ પોતાની મેળે વેદ-(જાણવાયોગ્ય)ને જેણે જાણી લીધું છે તેને ઉદ્દેશ નથી અર્થાદ્ સદ્-અસદ્ના કર્તવ્યાકર્તવ્યનો ઉપદેશ અપાતો નથી. આથી એ વાતને જણાવતાં શ્રી આચારાણ્ગસૂત્રમાં પણ જણાવ્યું છે કે ઉદ્દેસો પાસગસ્સ નત્થિ અર્થાત્ સ્વતઃ જે વિદિતવેદ (જાણવાયોગ્ય જેણે જાણી લીધું છે તે) છે, તેને ઉપદેશ નથી. ॥૧૯-૧૯॥

શાસ્ત્રથી જેને યોગનું અધ્યયન કરાવાય છે, તે જણાવાય છે—

કુલપ્રવૃત્તચક્રાણાં, શાસ્ત્રાત્ તત્તદુપક્રિયા ।

યોગાચાર્યૈર્વિનિર્દિષ્ટં, તલ્લક્ષણમિદં પુનઃ ॥૧૯-૨૦॥

“યોગશાસ્ત્રથી કુલયોગીઓને તેમ જ પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓને તે તે ઉપકાર(યોગની સિદ્ધિ સ્વરૂપ ઉપકાર)

થાય છે. યોગાચાર્યોએ તે યોગીઓનું લક્ષણ આ પ્રમાણે (આગળના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવશે તે) જણાવ્યું છે.”- આ પ્રમાણે વીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમનાં લક્ષણો હવે પછી જણાવવામાં આવશે તે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓને યોગશાસ્ત્રના અધ્યયનથી જુદી જુદી રીતે પ્રસિદ્ધ એવા યોગની સિદ્ધિ સ્વરૂપ ઉપકાર થાય છે. વ્યવહાર-નિશ્ચય, સાપાય-અનપાય, સાશ્રવ-અનાશ્રવ અને ઈચ્છાદિ સ્થાનાદિ તેમ જ પ્રીત્યાદિ સ્વરૂપે યોગ પ્રસિદ્ધ છે. એ યોગોની સિદ્ધિ, કુલયોગીઓને તેમ જ પ્રવૃત્તયોગી- (પ્રવૃત્તચક્રયોગી)ઓને જ યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસથી થાય છે. તેમના માટે યોગસમ્બન્ધી ઉપદેશ છે. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં- (૨૦૯) એ વાતને જણાવતાં ફરમાવ્યું છે કે “આ યોગ-શાસ્ત્રના અધિકારી કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ જ છે. બીજા યોગીઓ તેના અધિકારી નથી. કારણ કે તે બીજા યોગીઓમાંના ગોત્રયોગીને સિદ્ધિનો સંભવ નથી અને નિષ્પન્નયોગીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે.

યોગનું પ્રતિપાદન-નિરૂપણ કરનારા આચાર્યભગવન્તોએ કુલયોગી વગેરે યોગીઓનું લક્ષણ નીચે જણાવ્યા મુજબ વર્ણવ્યું છે. ॥૧૯-૨૦॥

કુલયોગીઓનું સ્વરૂપ(લક્ષણ) જણાવાય છે—

યે યોગિનાં કુલે જાતાસ્તદધર્માનુગતાશ્ચ યે ।

કુલયોગિન ઉચ્ચન્તે, ગોત્રવન્તોઽપિ નાઽપરે ॥૧૯-૨૦॥

“જેઓ યોગીઓના કુળમાં જન્મ્યા છે, તેમ જ જેઓ તેમના ધર્મની પ્રવૃત્તિને કરનારા છે, તેમને કુલયોગી કહેવાય છે. બીજા ગોત્રવન્તો પણ, કુલયોગી કહેવાતા નથી.”-આ પ્રમાણે એકવીસમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. એનો આશય એ છે કે જેઓ યોગીજનોના કુળમાં જન્મ પામ્યા છે, તેમ જ જેઓ સ્વભાવથી તેવા ન હોવા છતાં યોગીજનોના ધર્મનું અનુસરણ કરે છે, તેમને કુલયોગી કહેવાય છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી તેઓ કુલયોગી છે. ગોત્રવન્તો અર્થાત્ સામાન્યથી કર્મની અપેક્ષાએ ભવ્ય હોવા છતાં જેઓ યોગીજનોના ધર્મનું અનુસરણ કરતા નથી, તેઓને કુલયોગી તરીકે માનતા નથી. આ શ્લોકની ટીકામાં કર્મભૂમિભવ્યા અપિ...આ પાઠ છે, તેના સ્થાને યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં શ્લો.નં. ૨૧૦ની ટીકામાં ભૂમિભવ્યા અપિ...આવો પાઠ છે. અર્થથી બન્ને એક છે. ॥૧૯-૨૧॥

કુલયોગીનાં વિશેષ લક્ષણો જણાવાય છે—

સર્વત્રાદ્વેષિણશ્ચૈતે, ગુરુદેવદ્વિજપ્રિયાઃ ।

દયાલવો વિનીતાશ્ચ, બોધવન્તો જિતેન્દ્રિયાઃ ॥૧૧-૨૨॥

“સર્વત્ર દ્વેષરહિત, ગુરુદેવ અને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા, દયાળુ, વિનીત, બોધવન્ત અને જિતેન્દ્રિય કુલયોગીઓ હોય છે.”-આ પ્રમાણે બાવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે કુલયોગીઓને ક્યાંય પણ દ્વેષ હોતો નથી. કારણ કે કોઈ પણ સ્થાને તેમને તેવા પ્રકારનો આગ્રહ

હોતો નથી. મુખ્યપણે દ્વેષનું કારણ આગ્રહ હોય છે. ‘આપણી ઈચ્છા મુજબ જ થવું જોઈએ’ એવો આગ્રહ ન હોય તો ક્યારેય કોઈ પણ સ્થાને દ્વેષ નહિ થાય. કુલયોગીને તેવા પ્રકારનો આગ્રહ ન હોવાથી સર્વત્ર અદ્વેષ જ હોય છે.

ધર્મના પ્રભાવથી પોતાના આચાર મુજબ કુલયોગીને ગુરુદેવ અને બ્રાહ્મણ પ્રિય હોય છે. ધર્મપ્રિય હોવાથી, ધર્મના પ્રરૂપક ગુરુ, ધર્મમાં સહાયક દેવ અને ધર્મક્રિયામાં તત્પર દ્વિજ-બ્રાહ્મણ, પ્રિય બને એ સમજી શકાય છે. પોતપોતાના આચારનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના ગુર્વાદિ ધર્મમાં સ્થિર હોવાથી કુલયોગીને તેઓ પ્રિય બને છે.

કુલયોગીઓ સ્વભાવથી જ ક્ષિપ્ત પાપકર્મથી રહિત હોવાથી દયાળુ હોય છે. ક્ષિપ્ત પાપકર્મના યોગે માણસને દયાનો પરિણામ આવતો નથી. ‘બીજને ગમે તેટલું દુઃખ પડે તોપણ પોતાને દુઃખ આવવું ના જોઈએ-’ આવો પરિણામ ક્ષિપ્ત પાપકર્મના ઉદયથી આવતો હોય છે, જેથી આત્માનો પરિણામ દયાહીન બને છે. કુલયોગી એવા હોતા નથી. પોતાને દુઃખ ભોગવવું પડે તોય બીજને દુઃખ નહિ આપવાના પરિણામ સાથે બીજના દુઃખને દૂર કરવાના પરિણામવાળા તેઓ હોય છે.

કુલયોગીઓ કુશલાનુબન્ધી ભવ્યાત્મા હોવાથી વિનીત હોય છે. સામાન્ય રીતે વિશેષે કરી કર્મને આત્માથી જે દૂર કરે છે, તેને વિનય કહેવાય છે. એવા વિનયથી સમ્પન્ન આત્માને વિનીત કહેવાય છે. ઉત્તરોત્તર કુશલના અનુબન્ધી

ભવ્યાત્માઓ સ્વભાવથી જ કર્મની નિર્જરાને કરનારા હોવાથી વિનીત હોય છે-એ સ્પષ્ટ છે. રાગ-દ્વેષની તીવ્ર પરિણતિ સ્વરૂપ ગ્રન્થિનો ભેદ કરવાથી કુલયોગીઓ બોધવાળા હોય છે. મિથ્યાત્વની મન્દતાદિને લઈને આત્માને બોધ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ હોય તોપણ જો તેવા પ્રકારની મિથ્યાત્વની મન્દતા વગેરે ન હોય તો જ્ઞાન બોધસ્વરૂપે પરિણમતું નથી. મિત્રા તારા... વગેરે આઠ દૃષ્ટિઓમાં તૃણાગ્નિ, ગોમયાગ્નિ... વગેરે સ્વરૂપ જેવું તે તે બોધનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. જ્ઞાનમાં અને બોધમાં જે ફરક છે-તે સમજી લેવો જોઈએ.

ચારિત્રના કારણે કુલયોગીઓ જિતેન્દ્રિય હોય છે. સામાન્ય રીતે આત્માની ઉપર લાગેલા કર્મસમૂહને જે ખાલી કરે છે તેને ચારિત્ર કહેવાય છે. સર્વસાવધયોગથી વિરામ પામવા સ્વરૂપ ચારિત્ર પ્રસિદ્ધ છે. અંશતઃ પણ એવા ચારિત્રની પ્રાપ્તિ માટે ઈન્દ્રિયોને જીતવાનું આવશ્યક છે. કુલયોગીઓ ચારિત્રવન્ત હોવાથી જિતેન્દ્રિય હોય છે. ઈન્દ્રિયોને જીતવાથી જ ખરી રીતે યોગની શરૂઆત થતી હોય છે. કુલયોગીઓનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો તેઓ જિતેન્દ્રિય હોય જ : એ સમજી શકાય. ॥૧૯-૨૨॥

પ્રવૃત્તચક્રયોગીનું સ્વરૂપ જણાવાય છે—

પ્રવૃત્તચક્રાસ્તુ પુનર્યમદ્વયસમાશ્રયાઃ ।

શેષદ્વયાર્થિનોડ્યન્તં, શુશ્રૂષાદિગુણાન્વિતાઃ ॥૧૧-૨૩॥

“પ્રવૃત્તચક્રયોગીઓ તો અહિંસાદિ(પાંચ સ્વરૂપ)યમોના પ્રથમ બે યમોને પામેલા હોય છે અને બુદ્ધિના શુશ્રૂષાદિ આઠ ગુણોથી યુક્ત એવા તે યોગીઓ છેલ્લા બે યમના અત્યન્ત અર્થી હોય છે.”-આ પ્રમાણે ત્રેવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય(અયૌર્ય), બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ સ્વરૂપ પાંચ યમ છે. તેના દરેકના ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિને આશ્રયીને ચાર ચાર પ્રકાર છે. અર્થાદ્ ઈચ્છાદિ ચારને આશ્રયીને યમ ચાર પ્રકારનો છે અને તેના દરેકના અહિંસાદિ પાંચ પ્રકાર છે.

પ્રવૃત્તચક્રયોગીઓને યમના ચાર પ્રકારમાંથી ઈચ્છાયમ અને પ્રવૃત્તિયમ : આ શરૂઆતના બે પ્રકારના યમની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે તેમ જ છેલ્લા બે પ્રકારના અર્થાત્ સ્થૈર્યયમ અને સિદ્ધિયમ સ્વરૂપ યમના તેઓ અત્યન્ત અર્થી હોય છે. તેમની સદ્ગુણયમમાં કરાતી યમની(યમના સાધનના વિષયમાં કરાતી યમની) પ્રવૃત્તિના કારણે તેમને છેલ્લા બે યમની અત્યન્ત ઈચ્છા છે-એ સમજાય છે. એ છેલ્લા બે યમને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાને સફળ બનાવવા માટે આ યોગીજનો બુદ્ધિના આઠ ગુણોથી યુક્ત હોય છે.

શુશ્રૂષા(સાંભળવાની તીવ્ર ઈચ્છા), શ્રવણ(ચાદ રાખી શકાય તે રીતે ઉપયોગપૂર્વક સાંભળવું), સાંભળીને તેનો અર્થ સમજવા માટે પ્રયત્ન કરવા સ્વરૂપ ગ્રહણ, ગ્રહણ કરેલા અર્થને ધારી રાખવા સ્વરૂપ ધારણા(ધારણ), વિશિષ્ટ બોધ

સ્વરૂપ વિજ્ઞાન, એના વિષયની વિચારણા સ્વરૂપ ઊહ, અસદ્ વિચારણાના પરિત્યાગ સ્વરૂપ અપોહ અને પારમાર્થિક સ્વરૂપની પ્રતિપત્તિસ્વરૂપ તત્ત્વનો અભિનિવેશ : આ આઠ બુદ્ધિગુણો છે.

એનું સ્વરૂપ અન્યત્ર ‘યોગદૃષ્ટિ એક પરિશીલન’ વગેરે સ્થાને વર્ણવ્યું છે. ઈચ્છાદિ ચાર યમોનું સ્વરૂપ હવે પછી વર્ણવાશે. (જુઓ શ્લો.નં. ૨૬-૨૭). ॥૧૯-૨૩॥

પ્રવૃત્તચક્રયોગીનું સ્વરૂપ જ વર્ણવાય છે—

આદ્યાવજ્વકયોગાપ્ત્યા, તદન્યદ્વયલાભિનઃ ।

એતદધિકારિણો યોગપ્રયોગસ્યેતિ તદ્વિદઃ ॥૧૧-૨૪॥

“પહેલા અવજ્વકયોગની પ્રાપ્તિ થવાના કારણે બીજા અને ત્રીજા અવજ્વકયોગના અવશ્યલાભવાળા આ પ્રવૃત્તચક્ર-યોગીઓ યોગની પ્રવૃત્તિના અધિકારી છે—એમ યોગના જાણકારો કહે છે.”—આ પ્રમાણે ચોવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે અવજ્વકયોગ ત્રણ પ્રકારનો છે. એમાંના પ્રથમ યોગાવજ્વકયોગની પ્રાપ્તિ પ્રવૃત્તચક્રયોગીને થયેલી હોય છે. તેના કારણે ચોક્કસ જ તેમને બીજા અને ત્રીજા ક્રિયાવજ્વક અને ફલાવજ્વક યોગની પ્રાપ્તિ થવાની હોય છે. કારણ કે પ્રવૃત્તચક્રયોગીને થયેલી યોગાવજ્વકયોગની પ્રાપ્તિ ચોક્કસ જ ક્રિયાવજ્વક અને ફલાવજ્વક યોગની પ્રાપ્તિને કરાવનારી હોય છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે પ્રવૃત્તચક્રયોગીને ક્રિયાવજ્વક અને ફલાવજ્વક : આ બે યોગની પ્રાપ્તિ થયેલી

જ છે. જે ચોક્કસ જ થવાનું છે તે થયેલું છે-એમ ઉપચારથી માનવાનું પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રવૃત્તચક્રયોગીઓ ઈચ્છાયોગાદિના અધિકારી છે. પ્રવૃત્તચક્રયોગીઓમાં જે યોગ્યતા છે, તેને લઈને તેઓ ઈચ્છાયોગાદિને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી અધિકૃત યોગની પ્રવૃત્તિના અધિકારી પ્રવૃત્તચક્રયોગી છે-એમ યોગના જાણકારો કહે છે. ॥૧૯-૨૪॥

પૂર્વે જણાવેલા ચાર પ્રકારના યમને જણાવાય છે—

યમાશ્ચતુર્વિધા ઇચ્છાપ્રવૃત્તિસ્થૈર્યસિદ્ધયઃ ।

યોગક્રિયાફલાલ્ખ્યં ચ, સ્મર્યતેઽવજ્જકત્રયમ્ ॥૧૯-૨૫॥

“ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિ સ્વરૂપ ચાર પ્રકારનો યમ છે. અને યોગ, ક્રિયા તેમ જ ફલના નામવાળો અવજ્જક યોગ ત્રણ પ્રકારનો છે.”-આ પ્રમાણે પચીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય સ્પષ્ટ છે કે-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ : આ પાંચ યમ છે. તેના દરેકના ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિ : આ ચાર પ્રકાર છે. તેથી પાંચ ઈચ્છાયમ છે, પાંચ પ્રવૃત્તિયમ છે, પાંચ સ્થૈર્યયમ છે અને પાંચ સિદ્ધિયમ છે, જેનું સ્વરૂપ આગળના શ્લોકથી જણાવવામાં આવશે.

યોગ, ક્રિયા અને ફલના નામવાળો અવજ્જકયોગ ત્રણ પ્રકારનો છે. યોગાવજ્જકયોગ, ક્રિયાવજ્જકયોગ અને ફલાવજ્જકયોગનું સ્વરૂપ પણ આગળના શ્લોકથી વર્ણવાશે. જુદી

જુદી રીતે યોગનું સ્વરૂપ વર્ણવવાનું અહીં તાત્પર્ય છે. તેથી પ્રસંગથી તે તે યોગનું નિરૂપણ કર્યું છે. ॥૧૯-૨૫॥

ઈચ્છા અને પ્રવૃત્તિ યમનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે—

इच्छायमो यमेष्विच्छा, युता तद्वत्कथामुदा ।

સ પ્રવૃત્તિયમો યત્તત્પાલનં શમસંયુતમ્ ॥૧૯-૨૬॥

“અહિંસાદિયમવાળા આત્માઓની કથાના શ્રવણાદિથી થતા આનંદથી યુક્ત એવી જે યમની ઈચ્છા, તેને ઈચ્છાયમ કહેવાય છે અને પ્રવૃત્તિયમ તેને કહેવાય છે કે જે ઉપશમથી યુક્ત તેનું પાલન છે.”-આ પ્રમાણે ઇલ્વીસમા શ્લોકનો સામાન્યાર્થ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ બત્રીશીના બીજા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ ઈચ્છાયોગના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી સમજાશે કે સાધનની વિકલતામાં જ્યારે વિહિત અનુષ્ઠાનની ઉત્કટ ઈચ્છાથી કાલાદિથી વિકલ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ઈચ્છાયોગનું અનુષ્ઠાન હોય છે. ઈચ્છાયમ પણ ઈચ્છાયોગવિશેષ છે. અહિંસાદિ પાંચ પ્રકારના યમસ્વરૂપ મહાવ્રતોને જે લોકો સારી રીતે આરાધે છે, તેઓની કથાના પુણ્યશ્રવણથી આત્માને પરમ આનંદ થાય છે અને તેથી તે તે મહાત્માઓની જેમ મને પણ તે અહિંસાદિયમની પ્રાપ્તિ ક્યારે થશે, કઈ રીતે થશે... ઇત્યાદિ ઈચ્છા, યમના વિષયમાં થાય છે. તેને ‘ઈચ્છાયમ’ કહેવાય છે. યોગની તીવ્ર ઈચ્છાની અભિવ્યક્તિ આ રીતે થતી હોય છે. યમ-નિયમાદિ

અષ્ટાંગયોગની સાધનામાં યોગના પ્રથમ અંગ સ્વરૂપે અહિંસાદિ પાંચ યમની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. મહાવ્રતોના નામથી પ્રસિદ્ધ યમ, ઈચ્છાદિના ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે. પ્રવૃત્તિના અભાવમાં પણ ઈચ્છા કેટલી ઉત્કટ હોય છે તે આપણે આપણી દૈનિક આહારાદિની પ્રવૃત્તિથી સમજી શકીએ છીએ. એ મુજબ જ આ ઈચ્છાયમનું સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ. આપણે જે ઈચ્છીએ છીએ તે કરી શકતા ન હોઈએ ત્યારે તે વસ્તુને પામેલાઓની તેમ જ તે વસ્તુની કે તેના સાધનાદિની કથા(વાત) સાંભળવામાં અત્યંત પ્રીતિ થતી હોય છે અને તેને લઈને તે વિષયની તીવ્ર સ્પૃહા થાય છે. એવી યમવિષયિણી તીવ્ર સ્પૃહાને ઈચ્છાયમ કહેવાય છે.

તે યમો(અહિંસાદિ)નું, ક્રોધાદિ કષાયોના ઉપશમ-પૂર્વકનું જે પાલન(પ્રવૃત્તિ) છે, તેને પ્રવૃત્તિયમ કહેવાય છે. અહીં કાલાદિથી અવિકલ પાલન જ પ્રવૃત્તિયમ તરીકે વિવક્ષિત છે, તેથી કાલાદિથી વિકલ એવા પાલનથી યુક્ત એવા ઈચ્છાયમને પ્રવૃત્તિયમ કહેવાનો પ્રસંગ નહીં આવે. અન્યથા પાલનસામાન્યને (વિકલ-અવિકલ) પ્રવૃત્તિયમ માનવામાં આવે તો ઈચ્છાયમને પણ પ્રવૃત્તિયમ માનવાનો પ્રસંગ સ્પષ્ટ છે.

યમના વિકલ પણ પાલનને પ્રવૃત્તિયમ કહેવાનું યોગ્ય નથી. કારણ કે વિકલયમની પ્રવૃત્તિ સ્થળે તેવી સાધુઓની સરચેષ્ટાને લઈને ત્યાં પ્રધાન-શ્રેષ્ઠ ઈચ્છાયમ જ મનાય છે. શુદ્ધક્રિયાનો જ્યાં અભાવ છે પરંતુ તાત્વિક પક્ષપાત

(આગ્રહ) છે, ત્યાં દ્રવ્યક્રિયા(વિકલ અનુજ્ઞાન)ની અપેક્ષાએ તાત્ત્વિકપક્ષપાતને શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ માં શ્લો.નં. ૨૨૩ થી ફરમાવ્યું છે કે-‘તાત્ત્વિકપક્ષપાત (ક્રિયાશૂન્ય ભાવ) અને ભાવશૂન્ય જે ક્રિયા (તાત્ત્વિકપક્ષપાત-રહિત ક્રિયા) : એ બંનેમાં સૂર્ય અને ખદ્યોત(ખજવો) જેટલું અન્તર છે અર્થાદ્ ઘણો મોટો ફરક છે.

યદ્યપિ સંવિગ્નપાક્ષિક આત્માઓનું તે તે અનુજ્ઞાન કાલાદિથી વિકલ હોવા છતાં તેમને પ્રવૃત્તયક્યોગી મનાય છે, તેથી તે મુજબ તેમને પ્રવૃત્તિયમ છે-એમ માનવાનું આવશ્યક હોવાથી પ્રવૃત્તિયમની વિવક્ષામાં પ્રવૃત્તિસામાન્યની વિવક્ષા કરવી જોઈએ. અન્યથા સંવિગ્નપાક્ષિકોને તેવા પ્રકારના અવિકલ અનુજ્ઞાનના અભાવે પ્રવૃત્તિયમના અભાવમાં પ્રવૃત્તયક્યોગી માનવાનું શક્ય નહીં બને. પરન્તુ સંવિગ્ન-પાક્ષિકોને પ્રવૃત્તયક્યોગી તરીકે વર્ણવાય છે, તેથી તેમના યમ(વિકલ પણ યમ)ને પ્રવૃત્તિયમ જ કહેવાય છે. પ્રવૃત્તિયમ માટે યમનું પાલન શાસ્ત્રનિયત(શાસ્ત્રયોગાનુસારી) જ હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. વ્યવહારનયવિશેષની અપેક્ષાએ એ વિચારવું જોઈએ. ॥૧૯-૨૬॥

‘સ્થિરયમ’નું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે—

સત્ક્ષયોપશમોત્કર્ષાદતિચારાદિચિન્તયા ।

રહિતા યમસેવા તુ, તૃતીયો યમ ઉચ્યતે ॥૧૧-૨૭॥

“વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષથી અતિચારાદિની

ચિન્તાથી રહિત જે યમનું પાલન છે તેને ત્રીજો સ્થિરયમ કહેવાય છે.”-આ પ્રમાણે સત્તાવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે પ્રવૃત્તિયમ અને સ્થિરયમ બન્નેમાં યમનું પાલન તો હોય છે. પરંતુ ચારિત્રમોહનીયાદિ કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિના કારણે મહાવ્રતોના પાલનમાં કોઈ પણ અતિચાર લાગવાનો સંભવ રહેતો ન હોવાથી જ્યારે તે તે અતિચારોના અભાવનો નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તે યમના પાલનને સ્થિરયમ કહેવાય છે.

ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષથી મહાવ્રતોના પાલનમાં અતિચાર - અનાચાર વગેરેનો ભય ન હોવાથી અતિચારાદિની ચિંતાથી રહિત એવી યમની સેવા સ્થિરયમમાં હોય છે. પ્રવૃત્તિયમમાં એવો ક્ષયોપશમનો ઉત્કર્ષ ન હોવાથી અતિચારાદિનો ભય હોવાથી અતિચારાદિની ચિન્તા હોય છે. તેથી ત્યાં યમોનું-મહાવ્રતોનું પાલન અતિચારાદિની ચિન્તાથી રહિત હોતું નથી...ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. ॥૧૯-૨૭॥

સિદ્ધિયમનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે—

પરાર્થસાધિકા ત્વેષા, સિદ્ધિઃ શુદ્ધાન્તરાત્મનઃ ।

અચિન્ત્યશક્તિયોગેન, ચતુર્થો યમ ઉચ્યતે ॥૧૭-૨૮॥

“શુદ્ધમનવાળા આત્માની અચિન્ત્ય શક્તિના યોગે બીજના પ્રયોજન(કાર્ય)ને સાધી આપનારી સિદ્ધિને ચતુર્થયમ-સિદ્ધિયમ કહેવાય છે.”-આ પ્રમાણે અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે જે યોગના યોગીના

સાન્નિધ્યને લઈને બીજને વૈરત્યાગ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે યોગસ્વરૂપ યમની સિદ્ધિને સિદ્ધિયમ કહેવાય છે.

જેમનો અન્તરાત્મા(મન) કર્મમલના ક્ષયથી નિર્મળ છે તે શુદ્ધમનવાળા યોગીજનોના અચિન્ત્યવીર્યોલ્લાસસ્વરૂપ સામર્થ્યથી બીજને પણ પોતાની સિદ્ધિ જેવી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરાવનારી સિદ્ધિ સ્વરૂપ ચોથા યમની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ સંયોગોમાં તેવા પ્રકારની અન્ય કારણસામગ્રીનો અભાવ હોય તો યોગીઓની સિદ્ધિથી બીજને તેવી સિદ્ધિ ન પણ મળે એ બનવાજોગ છે. એટલામાત્રથી યોગીજનને સિદ્ધિ મળી નથી-એમ માનવાની ભૂલ કરવી ના જોઈએ. કારણ કે આવા પ્રસંગે યોગીજનોની સિદ્ધિમાં પરાર્થ-સાધકત્વ સ્વરૂપયોગ્યતારૂપે છે જ...ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે.

॥૧૯-૨૮॥

ચાર પ્રકારના ઈચ્છાદિયમોનું નિરૂપણ કરીને હવે અવગ્ચક ત્રણ યોગોનું સ્વરૂપ જણાવતાં પ્રથમ અવગ્ચક યોગનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે—

સદ્ભિઃ કલ્યાણસમ્પન્નૈર્દર્શનાદપિ પાવનૈઃ ।

તથાદર્શનતો યોગ આદ્યાવગ્ચક ઉચ્યતે ॥૧૯-૨૯॥

“દર્શનથી પણ પવિત્ર કરનારા એવા ઉત્તમ વિશિષ્ટ પુણ્યવાળા યોગીઓની સાથે તેવા પ્રકારે દર્શનને આશ્રયીને જે સમ્બન્ધ છે તેને આદ્યાવગ્ચક(યોગાવગ્ચક)યોગ કહેવાય છે.”-આ પ્રમાણે ઓગણત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું

તાત્પર્ય એ છે કે યોગીજનોના દર્શન દ્વારા તેમની સાથે આપણો જે સંબંધ થાય છે તેને પ્રથમ યોગાવગ્ચક યોગ કહેવાય છે. અવગ્ચક ત્રણ યોગમાં તે પ્રથમ છે.

જે યોગીજનોના દર્શનથી યોગાવગ્ચકયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે યોગીઓનું સ્વરૂપ શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી વર્ણવ્યું છે. તે યોગીજનો વિશિષ્ટપુણ્યસ્વરૂપ કલ્યાણના ભાજન હોય છે અને તેમના દર્શનમાત્ર થવાથી પણ તેઓ આપણા આત્માને પવિત્ર કરનારા હોય છે. એ ઉત્તમ યોગીઓનાં તેમને ગુણી માનીને જે દર્શન થાય છે તેવા દર્શનને આશ્રયીને તેમની સાથે થનારા સંબંધને આદ્ય(પ્રથમ) અવગ્ચક (યોગાવગ્ચક) યોગ કહેવાય છે. અવગ્ચકયોગની શરૂઆતની આ અવસ્થા છે. આ અવસ્થાનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. એને અનુરૂપ જ આગળના યોગની પ્રાપ્તિ થવાની છે. શરૂઆતમાં જ યોગી સારા મળે, એ પણ સિદ્ધિનું મુખ્ય અડગ છે, નહિ તો આપણને યોગની સિદ્ધિ મેળવવી હોય અને એ વખતે માર્ગદર્શક યોગી સારા ન મળે તો; સિદ્ધિ તો દૂર રહી, પણ જે સિદ્ધ છે તે પણ ગુમાવવાનો વખત આવે એવું પણ બને !

શ્લોકમાંનું તથાદર્શનતો યોગ...આ પદ નિરન્તર સ્મરણીય છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે સારા પણ યોગીજનોનું દર્શન તેમને ગુણવાન માનીને થાય તો જ યોગાવગ્ચકયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુનું દર્શન પણ તેને તેની વિશેષતાને જાણવાથી ફળે છે. અન્યથા તેનું કોઈ જ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી-એ સમજી શકાય છે. જેનું આપણને કામ

આપણે વચ્ચિત રહીએ છીએ. પરન્તુ ચોક્કસપણે એવા યોગીજનોને પ્રણામ વગેરે કરવાથી તે યોગના ફળને આપવા માટે સમર્થ એવો ક્રિયાવચ્ચકયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ક્રિયા-વચ્ચક’ શબ્દના અર્થ ઉપરથી એ સમજી શકાય છે.

આ બીજા અવચ્ચકયોગથી મહાપાપસ્વરૂપ નીચગોત્ર-કર્મનો ક્ષય થાય છે. યોગના અર્થી જનો માટે નીચગોત્રકર્મ મહાપાપસ્વરૂપ છે. કારણ કે એ કર્મના ઉદયથી જ્યાં યોગનું નામ પણ સાંભળવા ન મળે એવા નીચકુળમાં જન્મ મળે છે. યોગના અર્થી માટે એવા જન્મને છોડીને બીજું ક્યું ખરાબ છે ? જે જોઈએ છે એ જ મળે નહીં અને બીજું બધું મળે એનો કોઈ અર્થ નથી-એમ જ યોગના અર્થીઓને થતું હોય છે. યોગની સિદ્ધિ માટે ખૂબ જ અગત્યનું એ સાધન છે. એની પ્રાપ્તિમાં નીચગોત્રકર્મનો ઉદય પ્રતિબન્ધક છે અને એનો ક્ષય આ ક્રિયાવચ્ચક યોગથી થાય છે. ॥૧૯-૩૦॥

છેલ્લા અવચ્ચકયોગનું સ્વરૂપ જણાવાય છે—

ફલાવચ્ચકયોગસ્તુ, સદ્ભ્ય એવ નિયોગતઃ ।

સાનુબન્ધફલાવાપ્તિર્ધર્મસિદ્ધૌ સતાં મતા ॥૧૯-૩૧॥

“ઉત્તમ પ્રકારના યોગીઓથી જ અવશ્યપણે ઉત્તરોત્તર તે તે ફળની પ્રાપ્તિને, ધર્મસિદ્ધિને વિશે ફલાવચ્ચકયોગ તરીકે સત્પુરુષોએ માની છે.”-આ પ્રમાણે એકત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે-જે યોગીઓને

ક્રિયાવચ્ચકયોગને લઈને પ્રણામ વગેરે સ્વરૂપ ક્રિયા કરી હતી તે ઉત્તમયોગી પાસેથી જ સદુપદેશાદિને પ્રાપ્ત કરવાથી ચોક્કસપણે જે ફળની ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ ફલાવચ્ચકયોગ તરીકે મનાય છે.

અહીં ધર્મસિદ્ધિના વિષયમાં યોગાવચ્ચકાદિની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટપણે વિચારી લેવી જોઈએ. ઉત્તમયોગીઓનું દર્શન, તેમને પ્રણામ વગેરે કરવા સ્વરૂપ ક્રિયાનું કરણ અને ત્યાર બાદ તેમની જ પાસે સદુપદેશાદિનું શ્રવણ કરવાથી મુમુક્ષુ આત્માને સાનુબન્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે જ ફલાવચ્ચકયોગ છે. ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે વિશિષ્ટ એવા ધર્મસ્વરૂપ ફળની પ્રાપ્તિને અહીં સાનુબન્ધફલાવાપ્તિ તરીકે વર્ણવી છે. એકાદ બે વાર ધર્મસ્વરૂપ ફળ મળે પરન્તુ પછી તે ન મળે તો તે નિરનુબંધ ફળની પ્રાપ્તિને ફલાવચ્ચકયોગ સ્વરૂપે વર્ણવી નથી. યોગના ફળને જેઓ ઈચ્છે છે તેમની તે ઈચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે આ અવચ્ચક ત્રણ યોગનું સ્વરૂપ તેઓએ સમજી લેવું જોઈએ. તે તે કાર્ય કરતી વખતે શરૂઆત ખોટી ન થાય, ક્રિયા અટકી ન પડે અને તે બગડી ન જાય એની કાળજી આપણે ચાલુ વ્યવહારમાં બરાબર રાખતા હોઈએ છીએ. એવી જ કાળજી શ્રી વીતરાગપરમાત્માએ ઉપદેશોલાં અનુષ્ઠાન કરતી વખતે રાખવામાં આવે તો ચોક્કસ જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. ક્રિયાનો આરંભ ખોટો થાય તેમ જ ક્રિયા અટકી પડે કે બગડી જાય તો શું થાય એની કલ્પના આપણને છે જ, તેથી અવચ્ચકયોગોનું મહત્ત્વ આપણે સારી રીતે સમજી શકીએ.

છીએ. ॥૧૯-૩૧॥

પ્રકરણાર્થનો ઉપસંહાર કરાય છે—

इत्थं योगविवेकस्य, विज्ञानादधीनकल्मषः ।

યતમાનો યથાશક્તિ, પરમાનન્દમશ્નુતે ॥૧૯-૩૨॥

“આ રીતે યોગવિવેકના વિશિષ્ટજ્ઞાનથી જેનાં પાપ ક્ષીણ થયાં છે તે પોતાની શક્તિનું અતિક્રમણ કર્યા વિના યોગની આરાધનામાં પ્રયત્ન કરનાર આત્માને પરમાનન્દસ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.”-આ પ્રમાણે બત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે કે આ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ અનેક રીતે યોગના ભેદ-પ્રભેદોનું જ્ઞાન કરાવવા માટે આ બત્રીસીમાં એ રીતે જ યોગવિવેકનું નિરૂપણ કરાયું છે.

એ યોગવિવેકના જ્ઞાનથી આત્માનાં પાપો ક્ષીણ થાય છે. આવી હીનકલ્મષ અવસ્થામાં પોતાની શક્તિ અનુસાર અર્થાત્ પોતાની શક્તિને ગોપવ્યા વિના જે યોગની સાધનામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ચોક્કસ જ આત્મા પરમાનન્દસ્વરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. શ્લોકમાં યતમાનો યથાશક્તિ - આ ત્રીજું પદ છે. જે મુમુક્ષુજનોએ નિરન્તર યાદ કરવું જોઈએ. યોગની સાધનામાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન હોય તો મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં કોઈ અવરોધ નથી. અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ માટે જે પ્રયત્ન થાય છે તેનો જેને ખ્યાલ છે, એવા આત્માઓને યથાશક્તિ યત્નનો અર્થ સમજાવવાની આવશ્યકતા નથી. આપણી પાસે જેટલી શક્તિ છે એટલી બધી જ શક્તિનો ઉપયોગ કરી યોગની સાધનામાં પ્રયત્ન કરવા સ્વરૂપ જ અહીં યથાશક્તિ

યતમાન અવસ્થા છે. અન્તે એવી અવસ્થાને પામવા દ્વારા
ગ્રન્થમાં જણાવ્યા મુજબ આપણે સૌ પરમાનન્દના ભાજન
બની રહીએ એ જ એક શુભાભિલાષા. ॥૧૯-૩૨॥

॥ ઇતિ શ્રીદ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકાયાં યોગવિવેકદ્વાત્રિંશિકા ॥

અનલ્પાનતિવિસ્તારમનલ્પાનતિમેધસામ્ ।

વ્યાખ્યાતમુપકારાય ચન્દ્રગુપ્તેન ધીમતા ॥

